

VLADO OŠTRIĆ

Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do god. 1914. u našoj povijesnoj književnosti

*Drugi dio**

Radovi

U ovom, najsloženijem dijelu radnje moguća su različita rješenja za kompoziciju teksta. Ovdje je primijenjeno jedno od njih, što ne znači da je to jedina mogućnost. Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do god. 1914. *unutar većih cjelina* prva je tema u ovom dijelu radnje.

U najširem zahvatu — u cjelokupnoj povijesti Jugoslavije (tj. jugoslavenskih naroda) — pojavljuje se, u našoj literaturi, svega jedanput.¹¹ Ta su mjesta smještena unutar opće periodizacije (god. 1903) koja može odgovarati i za radnički pokret u Hrvatskoj. Pretjerano je reći da »prve temelje krajem šezdesetih godina udaraju strani radnici« (oni imaju znatan udio *uz domaće radnike*, osim toga radi se o *uzajamnim procesima* između naših i drugih zemalja). Spominje se prvo društvo u Osijeku 1867, no neprecizno je reći »tu je 1871. preko Pešte stvorena i podružnica Prve internacionale, čija pravila vlast nije odobrila«. Tako *neposrednog* povezivanja s Internacionalom nije bilo, niti je moglo biti. Spominje se još osnivanje socijaldemokratskih stranaka (u Hrvatskoj i Slavoniji i u Dalmaciji, ali ne i u Istri), štrajkovi 1905. i 1906. i ukratko govori o Socijaldemokratskoj partiji Hrvatske (točan naziv: Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije). O našoj temi nalazimo dakle nepotpune i nepovezane napomene.

Jedna specijalna (ekonomska) povijest jugoslavenskih naroda sadrži i kratak prikaz položaja radništva i radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, koji danas nema posebne vrijednosti, no načelno je značajan zato što je uvršten u takvo djelo, a to vrijedi i za povijest obrazovanja odraslih, još jednu specijalnu povijest naših naroda koju ovdje, zbog naše teme, spominjemo.¹¹² Više djela o novijoj povijesti (povijesti XIX i XX st.) jugoslavenskih naroda obuhvaća i radnički pokret u Hrvatskoj do 1914. pa pridonose sagledavanju te teme u širem sklopu nacionalne

* *Prvi dio*: ČSP, 1973, br. 1, 99—120 (*Skrtaćenice* v. str. 99). Str. 101, između 19. i 20. retka odozgo, treba umetnuti: »1892—1909, a Ivan Ancel, nekadašnji socijalistički prvak«.

povijesti, što je važno i korisno. No, riječ je o sažetim prikazima u školskoj literaturi, i to u udžbenicima čiji su autori historičari-istraživači.¹¹³ Važni su jer sažimaju šire rezultate istraživanja i daju orijentaciju za sintetični pristup i uklapanje u šire cjeline. Pokazuju i način i sadržaj prenošenja znanstvenih rezultata širem krugu čitatelja. — Od radova o posebnim pitanjima novije povijesti jugoslavenskih naroda ovdje se spominju neki od njih s karakterističnijim ekskursima u povijest radničkog pokreta. Prikazujući odnos Marxa i Engelsa prema našim narodima K. Milutinović čini i eksurse u povijest radničkog pokreta, uključujući i Hrvatsku (slično postupa i u članku o Prvoj internacionali i našim radničkim pokretima), V. Dedijer u djelu o Mladoj Bosni i sarajevskom atentatu spominje na više mjesta radnički pokret, a određeni tekstovi F. Tuđmana sadrže razmatranje o Ljubljanskoj i Beogradskoj konferenciji.¹¹⁴

U cjelovitim povijestima radničkog pokreta u Jugoslaviji (jugoslavenskim zemljama), odnosno u povijestima SKJ, ima i radnički pokret u Hrvatskoj do 1914. svoje, skromno, mjesto. Izuzevši Politički izvještaj CK KPJ za V kongres KPJ, u kojemu je dan i povijesni osvrt i politička ocjena radničkog pokreta,¹¹⁵ riječ je o znanstveno-popularnoj literaturi, a tema koja nas zanima nije obrađena na osnovi nekih specifičnih istraživanja.¹¹⁶ U citiranoj literaturi razdoblje do 1914. obrađeno je ipak u posebnim tekstovima, ravnomjerno s ostalim razdobljima. U pripremanju »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije« (od god. 1958. dalje) isprva je također predviđeno takvo rješenje,¹¹⁷ no kasnije se od toga odustalo, jer se mislilo da se to razdoblje ne može opširnije prikazati zbog nedovoljne istraženosti,¹¹⁸ pa je napisan samo uvodni tekst, s najnužnijim podacima i konstatacijama.¹¹⁹ Ta je koncepcija bila složno kritizirana, pa je prevladalo gledište da razdoblje do 1914. (1918) treba obuhvatiti ravnomjerno ostalima.¹²⁰

Valja zabilježiti i jednu specijalnu povijest radničkog pokreta u Jugoslaviji, naime povijest sindikalnog pokreta, u kojoj je dosta dobro obuhvaćena i (sjeverna) Hrvatska do 1914.¹²¹ Tome treba dodati jednu specijalnu sindikalnu povijest (A. Lebl) i jednu povijest agrarne reforme (M. Erić).¹²² Težište je Leblova djela na Vojvodini, ali obuhvaća i Hrvatsku (ponajviše Slavoniju). Vrlo je korisno što se podaci o Hrvatskoj nalaze u širem kontekstu, jer su u zbivanja bila povezana (Mađarska — Vojvodina — sjeverna Hrvatska).

Treba spomenuti da je u jednom posebnom djelu obrađena povijest radničkog pokreta u našim zemljama do prvoga svjetskog rata.¹²³ Nastala kao rezultat predavačkog rada (v. Pogovor prvom izdanju) ta je knjiga svojim pristupom, kompozicijom i rasporedom utjecala na svu, ovdje već navedenu, literaturu o toj temi. Za Hrvatsku (obuhvaćena je samo Hrvatska i Slavonija) autor se koristio samo Koraćem, Istorijskim arhivom i sindikalnim izvještajima 1903—1912. (za drugo izdanje mogao se koristiti jednom ili dvjema Cazijevim knjigama i nekim radovima M. Gross, ali nije), što je dakako nedostavno, osobito za doba do sredine 90-ih godina (neke su greške prvoga izdanja ispravljene u drugom, neke nisu, te su ih prenosili drugi, no za našu temu sporedniji autori), pa to kvari i potrebne razmjere u usporednom prikazu radničkog pokreta u našim zemljama. Takav prikaz ipak predstavlja načelnu vrednotu te knjige.

Taj prostorno-vremenski opseg obuhvaća i jedna specijalna povijest radničkog pokreta, naime o odnosu socijalističkog pokreta prema nacionalnom pitanju.¹²⁴ Težište je teksta na prikazu gledišta Srpske socijaldemokratske partije, od Hrvatske je i tu obuhvaćena samo Hrvatska i Slavonija, posebna su poglavlja dana Ljubljanskoj i Beogradskoj konferenciji (165—215). U poglavlju o Hrvatskoj autor analizira određene dokumente programskog značaja, prema Istorijskom arhivu, tako da daje samo pregled nekih osnovnih stavova, no protkan zanimljivim i korisnim zapažanjima i ocjenama.

Radnički pokret u Hrvatskoj ima određeno mjesto i u radovima o cjelokupnoj hrvatskoj povijesti. J. Šidak zabilježio je određene pojave (odnos prema nacionalnom pitanju, utjecaj na selu i progoni 1897, udio u narodnom pokretu 1903) u kratkim, sadržajnim konstatacijama u dva takva teksta,¹²⁵ a T. Macan dao je kraći poseban prikaz.¹²⁶ Z. Črnja uvrstio je pojavu radničkog pokreta i u kulturnu povijest Hrvata, a kraći pregled i izvjestan broj podataka sadrži i povijest školstva i pedagogije.¹²⁷ Prikazan je i u povijesti institucija državne vlasti u Hrvatskoj, a ukratko je zabilježen (socijalističke stranke) i u državnopravnoj povijesti.¹²⁸ Slično kao u tim svojim tekstovima, ocjenjuje J. Šidak odnos socijalista u Hrvatskoj prema nacionalnom pitanju u tri srodna rada o određenim bitnim pitanjima novije hrvatske povijesti, što ima u takvom kontekstu svoju vrijednost, iako su to kratke konstatacije, a treba istaći da je radnički pokret dobio i šire mjesto u povijesti Hrvata 1860—1914.¹²⁹ Počeci radničkog pokreta (1867—1875) dani su u toj knjizi cjelovito, s više važnih ocjena (npr. o aktivnosti u Osijeku, o Kaleovim idejama). Razdoblje 1875—1890. nije prikazano, a u prikazu razdoblja 1890—1914. ističe se, između ostalog, povezivanje strukture radništva sa značajkama radničkog pokreta i obilježjima socijalističkih ideja.

Radnički i socijalistički pokret u Hrvatskoj do 1914. ima određeno mjesto i u literaturi o političkim strankama u Hrvatskoj. U knjizi V. Bogdanova¹³⁰ nalazimo poneki podatak o pristalicama (i simpatizerima) iliraca među radništvom (123—124), o okolnostima koje su ograničile sudjelovanje radništva u stranačko-političkom životu (516—517), te poglavlje »Socijaldemokratska stranka« [Hrvatske i Slavonije] (769—789). Izrađeno bez posebnih istraživanja (prema Koraću i Istorijskom arhivu) sadrži apriorne i jednostrane nepovoljne ocjene (što ne znači da je svaka kritička misao o socijalnoj demokraciji netočna), te niz neutemeljenih tvrdnji stvara konstrukciju koja je po strani od prave povijesne problematike. Umjesto objektivnoga povijesnog prikaza socijalističkog pokreta nalazimo neku vrstu naknadnog obračuna s Koraćem. — Kraći, ali dosta bolji prikaz nekih obilježja socijalne demokracije (također samo u Hrvatskoj i Slavoniji) i njenog udjela u političko-stranačkim odnosima objavljen je u Enciklopediji Jugoslavije.¹³¹

Postoji svega jedno djelo koje je povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj do pobjede socijalističke revolucije. U njemu je i povijest radničkog pokreta do 1914. kao njezin prvi dio.¹³² Prvo je poglavlje nešto opširnije, zbog složene problematika početaka radničkog pokreta, drugo je koncentrirano na socijalistički politički i sindikalni pokret. Obuhvaćena je pretežno Hrvatska i Slavonija, a ostala područja ukratko se spominju, pa

ni taj tekst ne rješava pitanje obuhvaćanja svih dijelova Hrvatske. Autori su se koristili opsežnom literaturom, a u njoj i svojim radovima, ali i vlastitim istraživanjima, neposredno, dijelom i onima još neobjavljenim. Dana su rješenja za različita pitanja koja će i dalje biti od koristi. Usprkos različitim ograničenjima (opseg, namjena knjige, vrijeme izrade i dr.), taj je tekst najznatniji prikaz povijesti radničkog pokreta u Hrvatskoj do 1914. u sklopu većih cjelina, uz tekstove u »Povijesti hrvatskog naroda g. 1860—1914«.

Više je autora, pišući o daljnjim razdobljima, dalo uvodne osvrtne na radnički pokret u sjevernoj Hrvatskoj do 1914. Od izvjesne su vrijednosti takvi tekstovi J. Cazija i S. Ljubljanovića,¹³³ a ostali su dosta slabi.¹³⁴

Posebni radova o cjelokupnom radničkom pokretu u Hrvatskoj do 1914. (tj. izvan većih cjelina) nema, a nema ih ni za sjevernu Hrvatsku (Hrvatsku i Slavoniju) za čitavo razdoblje, ni za Rijeku, za razliku od Dalmacije i Istre. Stoga ovdje valja dati pregled radova koji se bave dijelovima te cjelokupnosti — pojedinim razdobljima, prostorima, temama, polazeći od većih radova k manjima, od širih ka užima.

Ako pođemo od problematike postanka, strukture i položaja u gospodarskopovijesnoj literaturi, valja najprije zabilježiti knjigu R. Bičanića koja sadrži brojne podatke o toj problematici u doba nastajanja modernog radništva,¹³⁵ dok je za razumijevanje daljnjeg razvitka korisna knjiga M. Despot, te niz radova I. Karamana.¹³⁶

Temeljno je specijalno djelo za problematiku položaja radništva u osnovnom razdoblju koje nas ovdje zanima opsežna knjiga I. Kovačevića.¹³⁷ Autor je knjigu podijelio na dva poglavlja: »Počeci radničkog pokreta 1867—1903« i »Jačanje radničkog pokreta 1904—1914«, što je za tu svrhu dobra podjela. Unutar njih obrađuje, redom, ekonomsku osnovicu, radnu snagu, radno vrijeme (dužinu radnog dana), nadnicu (kupovnu moć nadnice i cijene), socijalnu zaštitu i osiguranje radnika (socijalno osiguranje), zdravlje i nezgode pri radu, borbu radnika za bolje radne (i životne) uvjete. Knjiga dakle sadrži i povijest sindikalnog pokreta (sindikalnih borbi) u općim crtama. Daljnja historiografija radničkog pokreta u sjevernoj Hrvatskoj do 1914. imat će u toj knjizi, koja obiluje podacima, osnovicu i oslonac, iako će trebati dalje raditi na još kompleksnijim, pa i interdisciplinarnim, a posebno na sociološkim istraživanjima te problematike. Od slične je koristi za Dalmaciju jedan rad D. Foretića, iako je manji i ne donosi toliko razradenu problematiku.¹³⁸ Za Rijeku i Istru nema takvih radova.

Među djelima koja obuhvaćaju radnički pokret u Hrvatskoj u njegovoj ukupnosti treba najprije zabilježiti četiri knjige J. Cazija.¹³⁹ Prve tri su već zabilježene kao izdanja građe, a ovdje ih treba još jednom prikazati kao cjelinu.

Autor obuhvaća radnički pokret u cjelokupnosti i na čitavom području Hrvatske, što je dobro. Periodizacija, međutim, nije dobra, jer tekst ne pokazuje da su 1860. i 1880. osnovne međe, dok je 1895. uzeta kao godina osnivanja Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji (zapravo je osnovana 1894) što nije osnovni međaš i za ostale dijelove

Hrvatske. Stoga autor mora za objašnjavanje općeg razvitka posegnuti unazad i prije 1860, dok povezanu radničku aktivnost prikazuje od 1869, a za Istru i Dalmaciju mora ići dalje od 1895. Gospodarsko-društvena podloga radničkog pokreta dana je pretežno kao dodatak, u prvoj knjizi (Hrvatska u brojkama i njena ekonomska i socijalna struktura, 343–392), a dijelom i u pojedinim uvodima (npr., za Dalmaciju i Istru) kao i kod Koraća.^{139a} Podaci o Rijeci raspoređeni su unutar onih za Hrvatsku i Slavoniju, pa se tako i gube, što je šteta, jer je Rijeka vrlo značajan hrvatski urbani, privredni i radnički centar, s posebnim položajem i specifičnim značajkama, ključnog je položaja i značenja za cjelinu Hrvatske, pa bi je valjalo uočiti i kao posebnu cjelinu.^{139b} Dalmacija i Istra, međutim, dane su sasvim odvojeno, pri kraju treće knjige (v. i bilj. 80). U četvrtoj knjizi dana su druga rješenja, tematski odjeljci o Rijeci, Istri i Dalmaciji uklapaju se u odgovarajuća, tematska, poglavlja. Dok u prve tri knjige nalazimo kronološko-tematsku kompoziciju, koja relativno bolje pokazuje povezanost zbivanja, u četvrtoj je odvojeno prikazana idejno-politička djelatnost, u prva tri poglavlja, i potpuno-obrazovno-sindikalna djelatnost, u daljnja četiri poglavlja, što daje veću preglednost jednog i drugog, no ujedno odvaja zbivanja koja su bila vrlo tijesno povezana. Posebnu sadržajnu komponentu čine uvodna i poredbena razmatranja o socijalističkoj misli i međunarodnom radničkom pokretu.

Dobro je što autor ispunjava čitavo razdoblje određenim sadržajem (ne smatra doba od 1875. do 1890. nekim prekidom).

Kao cjelina te knjige su i dalje korisne, jer daju polazište za daljnji rad, osobito po svojim općim intencijama i rješenjima (i po mnogim pojedinostima), što ne znači da ta rješenja stoje nerevidirana do danas. Iako je velik dio njihova sadržaja provjeren i precijenjen u daljnjoj literaturi, za njih još uvijek nema adekvatne, tj. cjelovite zamjene.

Drugih djela koja bi obuhvaćala čitavu Hrvatsku nema, a nema ni djela koja obuhvaćaju sjevernu Hrvatsku (Hrvatsku i Slavoniju) u cjelini. Nasuprot tome, postoje cjeloviti prikazi radničkog pokreta u Dalmaciji, a dao ih je u tri maha D. Foretić, gradeći ih na dalmatinskoj arhivskoj građi, građanskom i radničkom novinstvu, ali bez građe koja se nalazi izvan Dalmacije.¹⁴⁰ No ti su radovi osnovica za ovu temu. Za Istru također ima cjelovitih prikaza, ali u sklopu većih cjelina, pretežno naime u radovima o nacionalnim i političkim odnosima u Istri, I. Beuca, V. Bratulića i D. Šepića, što je vrlo korisno, pa su ti radovi osnovica za daljnji rad.¹⁴¹ Nije još korištena građa koja se nalazi van Istre, a manje je obrađen unutarnji razvitak, što dijelom nadoknađuje knjiga A. Crnoborija o radničkom pokretu u Puli i njegov posebni rad o razdoblju radničkih društava u Istri (do početka XX st.).¹⁴² Za Istru treba zabilježiti i djela talijanske historiografije. Našu temu nalazimo i tu unutar većih cjelina (u vezi s Trstom, odnosno NOP-om), a težište je na udjelu Talijana.¹⁴³ U slovenskoj literaturi od koristi je jedan članak, dijelom memoarskog značaja, Ivana Regenta, a vrlo je korisna knjiga Vasilija Melika o izborima.¹⁴⁴

Treba istaći i radove koji povezuju problematiku Istre, Dalmacije, a i Rijeke, jer je takav pristup pogodan za razumijevanje procesa i zbivanja

u hrvatskom jadranskom pojasu (već smo ga zabilježili u vezi s memorarima Rudolfa Golouha — v. bilj. 92 i 93). To je u prvom redu rad D. Foretića o radničkoj štampi u ta tri područja Hrvatske, a takav je pristup primijenjen i u obradi određenih zbivanja u Trstu i aktivnosti pomoraca.¹⁴⁵

Ostalu literaturu za pojedina uža razdoblja i teme unutar osnovnih hrvatskih područja grupirat ćemo po prostorno-vremensko-tematskom slijedu, prema jednoj od mogućih varijanata redoslijeda, izbjegavajući mehaničko nizanje, a služeći se i asocijativnim načinom. Najprije ćemo spomenuti takvu literaturu o *Hrvatskoj i Slavoniji*.

Strukturu, položaj i aktivnost zagrebačkih tipografa od 1838. do 1872. prikazao je V. Oštrić u posebnom radu.¹⁴⁶ Osnovno je djelo o tipografima knjiga V. Cevića, no ima različitih pitanja koja u njoj nisu obuhvaćena.¹⁴⁷ Aktivnost tipografa daje jak pečat počecima radničkog pokreta, kako pokazuje, uz niz drugih podataka, i jedan rad M. Despot.¹⁴⁸ Ti se počeci isprepliću i s cehovima, javnom dobrotvornošću i obrtničkim organiziranjem.¹⁴⁹

U literaturi o događajima god. 1848. privlače nam pažnju radovi koji govore i o aktivnosti gradskog puka, kao što je pokušaj štrajka postolarskih pomoćnika u Zagrebu, nemiri u Dubrovniku i Zemunu.¹⁵⁰ Počeci radničkog pokreta u Zagrebu obrađeni su posebno, u zaokruženom razdoblju 1869—1875, a objavljen je i posebni rad o povijesno-sociološkoj problematici u vezi sa Zagrebačkim obrtničko-radničkim društvom od 60-ih do 90-ih godina.¹⁵¹ Za Zagreb imamo i osnovni kronološki pregled za čitavo razdoblje do 1914. (s bilješkama o izvorima, ali začudo bez ikakvog spomena dotadašnje literature, iako je autorica očito preko nje došla do izvora), te, između ostalog, jednu kronologiju za razdoblje do 1894.¹⁵²

Radnički prijatelj je jedna od najznačajnijih pojava toga početnog razdoblja do 1875, pa se o njemu više puta i posebno pisalo.¹⁵³ Taj je list, uz ostalo, izraz međunarodnih veza zagrebačkih socijalista,¹⁵⁴ koje su i inače karakteristične za radnike u Hrvatskoj, npr. za tipografe.¹⁵⁵ U vezi su s njima, ali dakako i sa svim ostalim tendencijama i preokupacijama radničkog pokreta, radnički listovi i pokušaji pokretanja listova u Zagrebu (6 listova i 10 pokušaja i nakana 1869—1890).¹⁵⁶ Zagreb je i u razdoblju 1892—1914. središte radničke štampe, što je izraženo i u radovima o povijesti novinstva, iako s različitim greškama i nedostacima.¹⁵⁷ Ti su listovi i pokušaji, kao i ostala aktivnost, izrazi nastojanja što ih nije bilo lako ostvariti u tadašnjim uvjetima radničkog načina života i životnog standarda. Na neke vidove tih pitanja ukazuje i nekoliko posebnih radova.¹⁵⁸

Osijek je, uz Zagreb, također vrlo značajan grad za radnički pokret u Hrvatskoj. Više radova obuhvaća radnički pokret u tom gradu u XIX stoljeću. Najprije je o tome posebno pisao V. Cević,¹⁵⁹ a zatim skupina historičara koji su se okupili na skupu u povodu 100-godišnjice prvoga radničkog društva u Osijeku. Ta skupina radova odnosi se na razdoblje od 1867. do 1902, no s prilozima nejednake vrijednosti.¹⁶⁰ Uz to, objavljeno je i više drugih radova.¹⁶¹

Budući da je riječ o glavnom gradskom središtu Slavonije, važno je i zbog toga razmotriti taj dio Hrvatske i u cjelini. Za strukturu i položaj radništva raspoložemo korisnim radovima I. Karamana i M. Despot.¹⁶² S. Ljubljanović je pisao o radničkom pokretu u Slav. Požegi i obrtničko-radničkom društvu u Našicama,¹⁶³ a J. Cazi o radničkom pokretu u Vukovaru.¹⁶⁴ Radnički pokret u najvažnijem slavonskom posavskom gradu, Slav. Brodu, tema je još neobjavljene disertacije I. Kovačića.¹⁶⁵ Osobita je značajka te disertacije da zbivanja u Slav. Brodu i njegovoj okolini smješta u vrlo širok kontekst s drugim zbivanjima u Hrvatskoj i oko nje (uz korištenje dotada neupotrebljivanih izvora) pa stoga nema samo lokalnopovijesno značenje (disertacija ima, u dosta složenoj kompozicije, tri sadržajne komponente: radnički pokret u Brodu, s podlogom na brodskom području, radnički pokret u sjevernoj Hrvatskoj, veze i utjecaji sa susjednim zemljama; druga i treća komponenta dane su kao širi okvir i objašnjenje prve). Na to ukazuju i daljnji autorovi radovi kojima je disertacija baš zbog toga bila pogodna polazna osnovica. Područje Srijema (Srijemske županije) ima osobito značenje za radnički pokret u sjevernoj Hrvatskoj, u prvom redu zbog socijalističkog pokreta na selu od sredine 90-ih godina dalje. Temeljno je djelo knjiga A. Radečića¹⁶⁶ u kojoj nalazimo opsežan prikaz društveno-gospodarske osnovice zbivanja (Prvi deo, Položaj seljaštva), a zatim političke i ekonomske aktivnosti seljaštva u sklopu odgovarajućih širih političkih odnosa u sjevernoj Hrvatskoj (Drugi deo, Seljaštvo u političkoj i ekonomskoj borbi) tako da djelo, sasvim ispravno, nije ograničeno na Srijem. A. Lebl je, k tome, obradio neke specijalne probleme.¹⁶⁷ Posebno je obrađen socijalistički pokret u vinkovačkom kotaru,¹⁶⁸ te susjedni Vukovar (u spomenutoj Cazićevoj knjizi — bilj. 164), ponešto i Županja,¹⁶⁹ a od drugih srijemskih gradova Srijemska Mitrovica.¹⁷⁰ Tome treba dodati i tvornicu cementa u Beočinu.¹⁷¹ Zbivanja u Srijemu u vezi su i sa zbivanjima u Bačkoj i Banatu, pa treba uzeti u obzir još neke radove A. Lebla.¹⁷² Zbog povezanosti sjeverne Hrvatske s Vojvodinom, treba voditi računa i o nizu drugih djela vojvođanske historiografije.¹⁷³ U svima tim radovima ima i podataka za našu temu i, dakako, usporedbeno zanimljivih podataka i razmatranja.

Sjeverna Hrvatska značajno sudjeluje u međunarodnoj povezanosti socijalista i međunarodnom strujanju socijalističkih ideja prije socijaldemokratskog razdoblja (ono je najjasnije obilježeno osnivanjem socijaldemokratskih stranaka). To dobro pokazuje, uz ostalo, skupina radova I. Kovačevića.¹⁷⁴ To su ideje različitog tipa, do anarhizma npr. (što spominjemo i zbog posebnog slučaja Miloša Krpana).¹⁷⁵ Među ljudima koji djeluju u pojedinim zemljama, pa tako i u Hrvatskoj, bilo posredno bilo neposredno, ističe se Vaso Pelagić.¹⁷⁶ Zanimljiva je osoba Milan Subarić, koji djeluje u Austriji, te su ga, međusobno neovisno, zapazili različiti autori,¹⁷⁷ dok jedan od privremenih prvaka austrijskih socijalista Hippolyt Tauschinsky ima veza s hrvatskim socijalistima.¹⁷⁸

Usprkos raznovrsnim vanjskim vezama i utjecajima, koji djeluju u Slavoniji i Srijemu, u čitavoj se sjevernoj Hrvatskoj (Hrvatskoj i Slavoniji) formira u socijaldemokratskom razdoblju jedinstven socijalistički pokret. O njegovim je značajkama u cjelini još god. 1952. pisala M. Gross, na osnovi Koraća i Istorijskog arhiva,¹⁷⁹ no osnovicu za njegovo pozna-

vanje u razdoblju 1890—1905. predstavlja njena neobjavljena disertacija,¹⁸⁰ a uz nju skupina objavljenih radova o odnosu socijalista prema nacionalnom pitanju do 1902, o osnivanju Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, o socijalistima i Narodnom pokretu 1903, o socijalistima i politici »novog kursa«.¹⁸¹

Tu osnovnu grupu dopunjava više drugih radova, npr., o proslavama 1. svibnja (1890—1897),¹⁸² o sindikalnoj aktivnosti u Zagrebu 1889—1895,¹⁸³ o ženama u socijalističkom pokretu,¹⁸⁴ o nacionalnoj politici socijalista 1903—1905,¹⁸⁵ o đачkoj socijalističkoj grupi oko lista *Naša snaga*,¹⁸⁶ o odnosu socijalističke stranke prema pitanju generalnog štrajka,¹⁸⁷ o odnosu prema ruskoj revoluciji 1905,¹⁸⁸ o demonstracijama i drugim akcijama zagrebačkih socijalističkih radnika 1907.¹⁸⁹

Sve su to analitički radovi. Veoma je značajan sintetički rad o obilježjima socijalističke ideje u (sjevernoj) Hrvatskoj 1890—1907.¹⁹⁰ Osvježenje i proširenje tematike socijalističkog pokreta donosi rad B. Pribić o kulturno-prosvjetnim gledištima i interesima socijalista (1892—1908), a postoji i njen još neobjavljen nastavak za razdoblje 1908—1914.¹⁹¹ U vezi je s kulturnim radom i interesom i radnički sport.¹⁹²

Na jaku međunarodnu povezanost socijalista Hrvatske i Slavonije ukazuju i neki posebni radovi, npr. o odnosima sa socijalnom demokracijom u Mađarskoj (1890—1907),¹⁹³ o vezama sa socijalistima u Srbiji (1894—1903),¹⁹⁴ o pristupanju Drugoj internacionali, posebno i u širem sklopu (balkanski socijalisti).¹⁹⁵ Raznovrsne su i karakteristične veze i suradnja sa socijalistima u Bosni i Hercegovini, važne za početke socijalističkog pokreta u toj zemlji.¹⁹⁶ Treba zabilježiti literaturu o interesu hrvatskih socijalista za probleme Makedonije i gledišta o njima.¹⁹⁷

Za razdoblje uoči prvoga svjetskoga rata osnovica (za sjevernu Hrvatsku) čine radovi E. Tomac o socijalističkoj stranci u »aneksionom razdoblju«, o socijalističkim sindikatima 1906—1910, o jugoslavenskoj ideji u djelatnosti socijalista, a završena je i njena disertacija o idejnim obilježjima i političkim odnosima Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1907—1914.¹⁹⁸ Od drugih posebnih radova treba spomenuti jedan diskusioni prilog F. Bikar o obilježjima socijalističkih ideja u odnosima socijalista Hrvatske i Srbije.¹⁹⁹ V. Strugar prikazao je gledišta i aktivnost Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u krizi između Sarajevskog atentata i početka rata.²⁰⁰

Ni u užoj Hrvatskoj ne treba zaboraviti na zbivanja izvan glavnog gradskog centra. Postoji skupina posebnih radova o Varaždinu,²⁰¹ ponešto je napisano o Hrvatskom zagorju,²⁰² ponešto o Moslavini, ali s malo neposrednih podataka.²⁰³ U toj skupini literature naći ćemo radove o Karlovcu,²⁰⁴ ponešto je napisano o Baniji,²⁰⁵ o Ogulinu,²⁰⁶ nešto o Hrvatskom primorju (malo neposrednih podataka).²⁰⁷

Pojedine radničke struke u sjevernoj Hrvatskoj također su zastupljene u literaturi, mada su još uvijek relativno najbolje obrađene kod Koraća. Publicistički je pisano o drvodjeljcima,²⁰⁸ tekstilcima,²⁰⁹ metalcima.²¹⁰

Ima radova i o radničkoj aktivnosti u pojedinim poduzećima, npr. u tvornici papira i u željezničkoj radionici u Zagrebu,²¹¹ u tekstilnoj tvornici u Dugoj Resi,²¹² a već smo spomenuli tvornicu cementa u Beočinu (bilj. 171).

Iako se i Cevićeva knjiga o grafičkim radnicima odnosi na jednu struku (točnije skupinu struka), spomenuli smo je već u prethodnim dijelovima teksta, zbog posebnog značenja i značajki tipografa u radničkom pokretu.²¹³ K tome, dodajmo na ovom mjestu, V. Oštrić je u pojedinim priložima o tipografima ukazao na neka historiografski manje poznata ili i nepoznata pitanja.²¹⁴

U krugu organiziranih tipografa sukobljavaju se socijalisti, različiti protivnici socijalista i neutralci različitih tendencija. Različite orijentacije općenito postoje u radničkom pokretu. O protivnicima socijalista u radničkom pokretu, koji se posebno organiziraju od god. 1895. i faktorima na koje se oslanjaju, ima i posebnih radova. Publicistički je o njima pisao V. Cević, na osnovi samostalnih istraživanja, ali u stilu nekoga naknadnog obračuna s njima.²¹⁵ Jedna oveća radnja V. Oštrića o tome nije još objavljena.²¹⁶

Radničko pitanje i radnički (socijalistički) pokret izazivali su raznovrstan interes u hrvatskom društvu, između ostalog i književni, npr. kod pisaca razdoblja realizma i Moderne. Treba zabilježiti, ne ulazeći u specijalna istraživanja književnopovijesne literature, što je zanimljiva ali zasebna tema, bar one tekstove koji daju izvjestan opći pregled, ali i neke koji ukazuju na različita specijalna pitanja.²¹⁷

U literaturi koja nas ovdje zanima ima malo biografija. Najviše je pažnje privukao, razumljivo, životopis Josipa Broza.²¹⁸ Treba spomenuti i biografske tekstove o Đuri Salaju (s građom o njemu), o Aleksandru Tajkovu,²¹⁹ zatim o Milošu Krpanu i kćeri mu Sofiji,²²⁰ Adolfu Jakšiću,²²¹ no nedostaje biografske literature upravo o prvacima radničkog pokreta u sjevernoj Hrvatskoj, s izuzetkom Dragutina Kalea o kojemu je nedavno objavljen oveći prilog biografiji, dok o drugima imamo samo kratke enciklopedijske jedinice (o nekima ni to).²²²

Prostorna pokretljivost povezuje radništvo pojedinih zemalja, a u tome intenzivno i na različite načine sudjeluje i Hrvatska, pa su već i zbog toga spomenuti neki autori i radovi u drugim našim zemljama. Ovdje još treba spomenuti da radnici iz Hrvatske osnivaju u više zemalja svoje organizacije, samostalno ili s drugim jugoslavenskim radnicima. Te je organizacije s pravom pobilježio Korać, prema podacima koje je o njima našao.^{222a} Posebnih radova u suvremenoj literaturi nema. Radovi C. Knapič-Krhen (društva u Austriji) još su u rukopisu. Ta se društva, dakako, spominju u radovima o djelatnosti socijalista god. 1902, zbog konferencije koja je tada održana (pokušaj jačeg povezivanja). Više je napisano o hrvatskoj, odnosno jugoslavenskoj organizaciji u socijalističkoj stranci SAD, te o hrvatskom socijalističkom listu u SAD *Radnička straža*.²²³ Međutim, radnički pokret iseljenika iz Hrvatske (ili drugim riječima naši iseljenici u radničkom pokretu drugih zemalja) specifična je tema, o kojoj ima još ponešto literature, izvan znanstvene historiografije, pa u nju nećemo ovdje dalje ulaziti.

Prelazeći na *druge dijelove Hrvatske*, treba najprije spomenuti Rijeku. Iako je taj grad jedan od najvažnijih gradskih centara cjelokupne Hrvatske i jedno od najjačih radničkih središta u Hrvatskoj, o njegovom radništvu i radničkom pokretu ima malo literature. Prigodni referat D. Bogdanića fragmentaran je ali ipak donosi korisnih podataka (autor se,

može se prosuditi, služio građom koja je prikupljena za Cazija).²²⁴ Nešto malo podataka ima u zborniku »Rijeka«.²²⁵ D. Herljević je objavio dva mala priloga.²²⁶ V. Antić je ponešto napisao o toj temi, ali je i to fragmentirano.²²⁷ Za Istru ima zasebnih radova, uz one koje smo već naveli kao osnovnu skupinu. A. Crnobori pisao je o radničkom pokretu u Puli i o razdoblju radničkih društava u istarskim gradovima, ponajviše u Puli, do potkraj XIX stoljeća.²²⁸ Za istarsko radništvo od koristi su i knjige Mije Mirkovića o Puli i o pazinskoj gimnaziji.²²⁹ Aktivnost labinskih rudara također je tema posebnih radova.²³⁰ Dva rada govore o tipografima u Istri, s gledišta njihovih veza s tipografima u sjevernoj Hrvatskoj, a dijelom i u Rijeci i Dalmaciji.²³¹

Zanimljiva ličnost Giuseppine Martinuzzi privukla je znatnu pažnju historičara, pa je o njoj napisano nekoliko redova.²³²

Koristan je članak napisan o istarsko-dalmatinskom socijalističkom listu *Glas radnog naroda*.²³³

I za Dalmaciju ima posebnih radova, uz one radove koji čine već navedenu osnovnu skupinu. Nekoliko podataka za Zadar naći ćemo u zborniku »Zadar«.²³⁴ U drugoj literaturi nalazimo podataka o radničkom pokretu u Solinskom bazenu,²³⁵ na Braču,²³⁶ na Korčuli,²³⁷ u Dubrovniku,²³⁸ u Boki Kotorskoj.²³⁹ Ti se podaci odnose pretežno na razdoblje uoči svjetskog rata. Od struka su obuhvaćeni, što je, dakako, specifično i značajno, pomorci.²⁴⁰

Zaključak

Završivši nizanje i grupiranje radova, te njihovo izričito ili prešutno ocjenjivanje, ovu radnju i ne bi trebalo zaključiti, dakle čvrsto zaokružiti, zatvoriti. Naprotiv, ona treba da ostane otvorena za daljnji aktivan odnos prema svojoj temi. Govoreći o stanju historiografije ona ne fiksira do kraja ono što uopće nije fiksno, nego je u neprestanoj mijeni. »Stanje historiografije« neprekidno se mijenja pojavljivanjem novih radova, novim čitanjima postojećih radova, pronalaženjem još neprimijećenih ili zaboravljenih radova. Historiografija je raznolika i promjenljiva kao i historija. I koliko god je čitali, zaključak je samo jedan: treba da još čitamo. No u tome i pisanje o historiografiji nalazi svoju svrhu: srediti pročitano da bi se moglo sređeno čitati, dakle sređenije o povijesti misliti. Sređivanje pročitano g ima međutim još jedan praktičan, neposredan cilj: bolje se vidi gdje nedostaje povijesne lektire, kakve i o čemu. U povijesnoj književnosti, o kojoj je ovdje riječ, nedostaje dosta toga. Izdana je različita građa, no veoma nedostaje sustavno stručno objavljivanje izvora. Nema djela koje bi obuhvatilo radnički pokret u cjelini i na čitavom prostoru Hrvatske. Štoviše, ni u jednom postojećem djelu područje Hrvatske nije obuhvaćeno tako povezano i usklađeno da bismo mogli biti s time zadovoljni. Postignuti su značajni rezultati u gospodarskopovijesnom, političkopovijesnom, kulturnopovijesnom istraživanju, no nedostaje sociološkopovijesni pristup problematici koji bi, iskoristivši sve te rezultate i odgovarajuća istraživanja, mogao da ih poveže u jednu društveno-

povijesnu cjelinu. Moglo bi se i ovako reći: nedostaju svakovrsna povezivanja (odnosno, treba ih jače razviti). Da spomenemo barem neka: Povezivanje zbivanja kao pojava oblika s društvenim procesima koji ih uzrokuju. Povezivanje zbivanja na različitim hrvatskim prostorima. Veza između prostorne pokretljivosti radništva i širenja socijalističkih ideja. Odnos između strukture radništva, društvenih kretanja koja na nju djeluju, društvenih tendencija koje se javljaju u radništvu i obilježja ideja, akcija, organizacija radništva. Veze i odnosi između radništva i drugih društvenih slojeva. Radništvo u Hrvatskoj kao sastavni dio hrvatskog društva, kao sastavnica jugoslavenskog radništva, kao dio evropskog, pa i svjetskog radništva i utjecaji tih odnosa na obilježja radničkog pokreta u Hrvatskoj.

Da bi se to moglo učiniti potrebno je dalje dopunjavati i proširivati fond literature kojom danas raspolazemo. Pažljivo čitanje podataka u ovoj radnji otkriva mnogobrojne mogućnosti. Mnoge su teme obrađene za određeno razdoblje, ali ne i u vremenskoj cjelini (do 1914), ili su ograničene na određeni prostor, no nedostaju drugi gradovi, ili, pogotovo, prostorna cjelina (Hrvatska). U mnogo slučajeva tematika je neravnomjerno obrađena, npr. mjesto uvodnih ili usputnih tekstova bili bi potrebni posebni radovi, umjesto publicističkih priloga znanstveni, umjesto skica studije; ili je tematika dijelom obrađena a dijelom nije; ili, obrađena je s jednih aspekata, a s drugih nije. Da bi se to postiglo mnogo puta treba korištene izvore nanovo čitati i interpretirati, a često valja pronalaziti i koristiti se novim izvorima. Prema tome bio bi potreban niz radova (ne samo napisanih, nego i štampanih), manjih i većih, faktografskih i studijskih, analitičkih i sintetičkih, koji bi dopunjavali postojeću literaturu, jedne rezultate revidirali, druge potvrđivali, i unosili, k tome, nove rezultate. I, razumije se, nužno je raditi na povezivanju i reinterpretaciji cjelokupnih rezultata kako bi se mogla napisati i cjelokupna povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj od njegovih raznovrsnih početaka, na različitim mjestima i u različito vrijeme, do prijelaznog razdoblja 1914—1919.

Bilješke

¹¹¹ I. Božić, S. Cirković, M. Ekmečić, V. Dedijer, Istorija Jugoslavije, B. 1972, Glava XXVIII, Građanske slobode, ustavni sistemi i političke partije, 307 (M. Ekmečić). Deo četvrti, Putevi ujedinjavanja i borbe za socijalnu revoluciju, 356, 357—358 (V. Dedijer). — Opširniji i bolji prikaz radničkog pokreta u takvoj cjelini nalazimo u sovjetskoj literaturi, pa ga zbog toga treba spomenuti (Istorija Jugoslavii, Tom 1, Moskva 1963, Glava 33, Harvatskie zemli, 541—542, 544—547, 550, 552—553, 556, 557—558, 564 — Dalmacija, 567—568 — Istra).

¹¹² N. Vučo, Privredna istorija naroda FNRJ do prvog svetskog rata, B. 1948, 307—311; Isti, Privredna istorija naroda FNRJ, B. 1952, 240—242. — B. Samolovčev, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas, Z. 1963 [obrazovanje odraslih i prosvjetna djelatnost socijalista u našim zemljama: Period između 1870. i 1900, 78—83, 87—88; Period od pojave modernog radničkog pokreta do stvaranja Jugoslavije (1900—1919), 88—96, 104—105].

113 M. Gross, 19 stoljeće. Povijest za III razred gimnazije, Z. 1961—1969 (neizmijenjena izdanja), 302—303, 310—312. Međutim, taj je prikaz ograničen na Hrvatsku i Slavoniju (do 1903); I. Perić, Povijest za IV razred gimnazije, Z. 1971, 31—33; *Isti*, Povijest. Udžbenik za IV razred gimnazije II, prerađeno izdanje, Z. 1972, Položaj i razvoj radničkog pokreta, 31—33 (cijela Hrvatska, osim Rijeke, 1903—1914); Pregled istorije jugoslovenskih naroda, II deo (od 1849. godine do 1959. godine), B. 1965, 77—78, 83—85, 87, 123—124, 130—131 (autorica: M. Gross; ukratko je obuhvaćena i Dalmacija i Istra); Lj. Čirić-Bogetić, Novija politička istorija jugoslovenskih naroda (tematski pregled do 1912. god.), B. 1971. Radnički pokret, 61—65 (prikaz je ograničen na Hrvatsku i Slavoniju). Ovamo ide i znanstveno-popularni zbornik »Narodi Jugoslavije u borbi za slobodu (od kraja XIX st. do oslobođenja)«, Z. 1959. (K. Bastaić, Stvaranje stare Jugoslavije spominje ukratko i radnički pokret u sjevernoj Hrvatskoj do 1903, 25).

114 K. Milutinović, Marx i Engels i Južni Slaveni, *Radovi* 6, RH, (3), 1964/1965, 1966/1967, Zadar 1969, 149—194; *Isti*, Marxova Internacionala i prvi jugoslavenski socijalisti, *Mogućnosti*, 1965, br. 12, 1242—1258. Kraći uvodni pregled o toj temi: P. Damjanović, D. Kačarević, Socijalistički program iz »Radenika« iz 1871. godine — Neobjavljena pisma Svetozara Markovića, PIS 2, 1965, 303—305; F. Tuđman, Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije, *Forum*, 1963, br. 2, Razvoj ideje jugoslovenstva, 298—299 (ukratko); *Isti*, Uzroci krize monarhističke Jugoslavije od ujedinjenja 1918. do sloma 1941, rukopis disertacije na Filozofskom fakultetu u Zadru, 1965, 23—28 (opširnije); *Isti*, Jugoslavenski odbor i stvaranje zajedničke države južnoslovenskih naroda, u: Jugoslavenski odbor u Londonu, Z. 1968, 389—391 (isti tekst s malim izmjenama); V. Dedijer, Sarajevo 1914, B. 1966, na različitim mjestima (v. i bilj. 98 i s njom povezani tekst). U ovoj je skupini i D. Ljubibratić, Buđenje Hercegovine, Mostar 1966, Predistorija narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini, 11—16.

115 Među različitim izdanjima spominjem samo dva: V kongres KPJ 21—28. jula 1948, Stenografske beleške, B. 1949, Politički izvještaj CK KPJ, referent drug J. B. Tito, 10, Socijalistički pokret u Hrvatskoj, 13—14; J. Broz Tito, Govori i članci, III knjiga, Z. 1959, 267—269, 272—274. Za određeno značenje tog izvještaja v. Prvi dio, 106.

116 Z. Priklmajer-Tomanović, Razvitak radničkog pokreta u zemljama Jugoslavije do 1919; u: Priručnik za istoriju Saveza komunista Jugoslavije, B. 1957, 5—46; *Ista*, Radnički pokret u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine, u: Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta, B. 1964, 413—450; D. Knežević, Razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama krajem XIX i početkom XX veka, u: 25 godina socijalističke Jugoslavije, B. 1968, 15—54.

117 Usp.: Glava I. Nastavak i razvitak radničkog pokreta naroda Jugoslavije do stvaranja zajedničke države (1868—1918), 80 str., šapirografirano, s.a. [vj. 1959], sl. [Biblioteka IHRPH, sign. 323.24 N/041/NAS]. Taj tekst uglavnom ne zaostaje za tadašnjom literaturom o toj temi, u pojedinostima je i bolji.

118 Usp.: D. Janković, Povodom metodoloških i drugih opštih primedaba na »Pregled istorije SKJ«, referat za »završnu diskusiju« o Pregledu istorije SKJ. Beograd, 18—19. X 1966, 9 str., šapirografirano, 8—9; T. Išek, *Prilozi* 1, 1965, 390 (v. i bilj. 120).

119 Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, B. 1963, Uvod, 11—19 (autor: D. Janković).

120 Prilozi od interesa za našu temu u diskusijama o Pregledu: F. Bikar, Prijedlog za promjenu kompozicije i nadopunu teksta o socijalnoj demokraciji u »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije«, PR, 3—4, 1964, 135—142; V. Oštrić, O nekim pitanjima izučavanja radničkog pokreta jugoslovenskih naroda do 1919. godine, PR, 3—4, 1964, 143—151. Također i u drugim diskusijama: u Titogradu (*Istorijski zapisi*, 1964, br. 2, D. Vujović, 197, V. Strugar, 216—227 — zanimljivo o Koraću, 223, B. Gledović 228—234, N. Martinović, 237—238, referat V. Strugara, Jedan pogled na »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije« donosi i GDI, XV/1964, 1966, 213—228); u Sarajevu (*Prilozi* 1, 1965, tako N. Babić, 306—307, N. Šarac, 315, M. Đurić, 333—339 — odnosi se na razdoblje 1914—1919, M. Erić, 340—342, E. Redžić, 353—354, A. Babić, 382). V. i D. Janković, Povodom, n. dj. — Ta je koncepcija ipak ponovo primijenjena: P. Morača, Istorija Saveza komunista Jugoslavije (kratak pregled), B. 1966. To je samo skraćeno izdanje Pregleda, pa njegov Uvod (5—12) nema za našu temu nikakvo značenje.

121 50 godina revolucionarnog sindikalnog pokreta u Jugoslaviji. Kratak istorijski pregled, B. 1969, Period od 1918. Hrvatska, 14—22. Autorica je E. Tomac koja je dobro (na ograničenom prostoru) sumirala rezultate najvažnijih istraživanja, među kojima su

važna njena vlastita, no ograničila se na Hrvatsku i Slavoniju (starije je razdoblje prikazano slabije, ima i grešaka). Iako knjiga ima jugoslavensku, sudeći po širini sastava, redakciju, tekst je »preveden« s hrvatskog jezičnog standarda na srpski.

¹²² *A. Lebl*, Sindikalna borba agrarnog proletarijata, B. 1954. Obuhvaćeno je, u osnovi, doba od 1880. do 1940. Za našu temu posebno str. 47 (Srijem), 51—55 (Hrvatska i Slavonija), Hrvatska, 105—112; *M. Erić*, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941. god. Sarajevo 1958, Osvrt na probleme i strukturu poljoprivrede u jugoslavenskim zemljama pred 1918. godinu, 19 i d. (Hrvatska i Slavonija, 32—49, Vojvodina, 50—62, Dalmacija, 84—100).

¹²³ *J. Marjanović*, Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslavenskim zemljama do prvog svetskog rata, B. 1954. Drugo, dopunjeno izdanje B. 1958. Dijelovi (drugo izdanje): Uvod, Prvi propagatori i socijalistički ideolozi, Prve radničke organizacije i akcije (po zemljama, Hrvatska i Slavonija 38—44), Socijaldemokratske partije i organizacije i njihova aktivnost (po zemljama, kronološki, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije 65—82).

¹²⁴ *V. Strugar*, Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslavenskih naroda, B. 1956, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije o nacionalnom pitanju jugoslavenskih naroda, 112—128. Usp. i *V. Strugar*, Jugoslavenska socijaldemokratija o ujedinjenju svojih naroda, Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države, Z. 1969, 227—249. *Isti*, Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije, B. 1965, 68—69, 180—185, 192—196; *V. Bogdanov*, Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslavenskog nacionalnog pitanja, Rad JAZU, 300, 1954. i posebno, Sarajevo 1956, ima poglavlje »Uloga radničke klase u rješavanju nacionalnog pitanja«, 148—154, odnosno 156—163, ali bez rezultata stvarnih vlastitih istraživanja. Na seminaru »Odnos klasnog i nacionalnog u suvremenom socijalizmu« u Krapinskim Toplicama 1970. bilo je i zanimljive diskusije o odnosu socijalista naših naroda prema nacionalnom pitanju (spominju se i hrvatski socijalisti). Usp.: Klasio i nacionalno u suvremenom socijalizmu, Knjiga druga, Z. 1970, 641—654 (M. Đorđević, D. Janković — niz zanimljivih misli, S. Šuvar — s dosta grešaka), 696 i d. (L. Kobsa, S. Šuvar).

¹²⁵ EJ, 4, s. v. Hrvati, II, Historija, 56 (J. Šidak). *J. Šidak*, Pogled na prošlost do godine 1918; u: Socijalistička Republika Hrvatska, Z. 1972, 50.

¹²⁶ *T. Macan*, Povijest hrvatskog naroda, Z. 1971, Razvoj radničkog pokreta, 191—193. O Keršovanijevom djelu, štampano iste godine, v. Prvi dio, 104—105.

¹²⁷ *Z. Črnja*, Kulturna historija Hrvatske. Ideje-ličnosti-djela, Z. 1964, Počeci radničkog pokreta, 511—520 i 690—691 (bilješke). Autor ne daje sistematski prikaz nego više naglašava pojave koje su mu privukle pažnju (Makanec i radnička organizatorna akcija 1869, »Radnički prijatelj«, Hiža i Srnec na procesu u Zagrebu 1884, D. Salamun, socijalist iz Majura, I. Anceľ, osnivanje stranke, F. Potočnjak i B. Mažuranić prema socijalistima). Ima pojedinih grešaka. To je poglavlje i posebno objavljeno: *Z. Črnja*, Počeci radničkog pokreta u Hrvatskoj, Matica. Iseljenički kalendar. 1973, 120—128. Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj, Z. 1958, 155—156, 239 i d., 258.

¹²⁸ *I. Beuc*, Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527—1945), Z. 1969, Hrvatsko-ugarska nagodba u programima političkih stranaka i pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji (1869—1918, 204—209, 254—259 (Istra), te u različitim izdanjima državno-pravne povijesti (F. Čulinović) od kojih spominjem samo jedno (tekst je svagdje isti, uz male izmjene): *F. Čulinović*, Državnopravni razvitak Jugoslavije, Z. 1963, 39—40.

¹²⁹ *J. Šidak*, Hrvatsko pitanje u Habsburškoj monarhiji (II), HP, 1963, br. 3, 175—194; *Isti*, Prilog razvoju jugoslavenske ideje do 1914, *Naše teme*, 1965, br. 8—9, 1290—1317 (1312—1313), odnosno NP, 1972, br. 2, 20—36 (34); *Isti*, Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do prvog svjetskog rata, EM, 3—4, 1967, 8—17 (17). *J. Šidak*, *M. Gross*, *I. Karaman*, *D. Šepić*, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914, Z. 1968, Počeci radničkog pokreta u hrvatskim zemljama, 75—80 (J. Šidak), Radnički pokret g. 1890—1902, 197—207 (M. Gross), Radnički pokret g. 1903—1914, 303—316 (M. Gross), V. i bilj. 43 i 105.

¹³⁰ *V. Bogdanov*, Historija političkih stranaka u Hrvatskoj od prvih stranačkih grupiranja do 1918, Z. 1958.

¹³¹ EJ 8, s. v. Stranke političke. Hrvatska. Razdoblje od 1883. do 1914, 176—177, 179 (M. Gross i D. Šepić).

¹²² Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, Z. 1969, I. Socijalistički pokret u Hrvatskoj do prvog svjetskog rata, 9—49 (V. Oštrić, Razvitak radničkog pokreta u Hrvatskoj do godine 1902, 9—33; E. Tomac, Razvoj socijalističkog pokreta u Hrvatskoj od 1903—1914, 34—49).

¹²³ Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj za godine 1917—1919. Od obnove sindikalnog pokreta do Kongresa ujedinjena, Z. 1955, Uvod. O radničkom pokretu do prvog svjetskog rata, 7—10, Radnički pokret u Dalmaciji, 14—16, O radničkom pokretu u Istri, 16—18; J. Cazi, Nezavisni sindikati 1921—1929, Knjiga prva, Z. 1962, 9—14; S. Ljubljanović, Radnički pokret u Požeškoj kotlini, Knjiga prva 1873—1920, Slav. Požega 1961, Radnički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji do 1918, 11—20.

¹²⁴ S. Degoricija, Razvoj radničkog pokreta i KP Jugoslavije u Moslavini, Zbornik Moslavine, knjiga prva, Kutina 1968, Radnički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, 171—177; T. Majetić—Đ. Zatezalo, Nastanak i razvitak radničkog pokreta u Karlovcu i Dugoj Resi, Zbornik 1, Karlovac 1969, Pregled razvitka radničkog pokreta u Hrvatskoj i Kraljevini SHS do 1921. godine, 16—25 (usp. ocjene V. Oštrića, u ČSP, 1972, br. 2, 139—140 i 142—143).

¹²⁵ R. Bičanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860), Z. 1951, u prvom redu 8. glava: Postanak industrijskog proletarijata, 262—324, između ostalog v. Klasna borba, pokreti i organizacije radnika, 307—324. Usp. D. Sabolović, Imbro Ignjatijević Tkalac. Njegovi ekonomsko politički pogledi i rad 1848—1861. g., Z. 1957, posebno 53—54, 143—154. Za rudare u Rudama v. i M. Despot, Über den Aufstand der Bergarbeiter im Kupferbergwerk Rude im Jahre 1808, Freiburger Forschungshefte, Leipzig, V/1968, 61—68.

¹²⁶ M. Despot, Industrija građanske Hrvatske 1860—1873, Z. 1970. I. Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Z. 1972. To je zbirka radova. Posebno treba spomenuti ove (ovdje ne spominjem njihova prva izdanja): Sastav i socijalno-ekonomska djelatnost dalmatinskog građanstva u šezdesetim i sedamdesetim godina 19. stoljeća, Privredni razvitak grada Rijeke u doba nagodbenog sustava do prvoga svjetskog rata, Ekonomske prilike i formiranje radničke klase Slavonije u drugoj polovici 19. stoljeća, Razvitak industrijske privrede, prometa i novčarstva u Slavoniji u doba nagodbenog sustava (1868—1918), Osnovna obilježja društveno-ekonomske i nacionalne strukture gradskog stanovništva u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 19. i na početku 20. stoljeća, Problem privrednog razvitka Dalmacije pod austrijskom upravom, Osnovna obilježja razvitka industrijske privrede u hrvatskim zemljama do prvog svjetskog rata. Knjiga je temeljno gospodarskopovijesno djelo za pitanja postanka i strukture radništva. V. i ocjenu M. Despot, ČSP, 1972, br. 3, 183—187. Za Slavoniju v. i M. Despot, Ekonomsko-historijski razvoj Slavonije unutar njenog manufakturnog i industrijsko-proizvodnog procesa u XVIII i XIX stoljeću, Zbornik radova Prvoga znanstvenog sabora Slavonije i Baranje, Osijek 1970, 245—282. — Razumije se da dolazi u obzir i druga gospodarskopovijesna literatura, no ovdje bilježimo samo djela koja čine osnovnu grupu.

¹²⁷ I. Kovačević, Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867—1914, B. 1972, 470. str. V. i bilj. 106; M. Kolar-Dimitrijević, Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931, Z. 1973, 17 i d. donosi brojne podatke o strukturi stanovništva Zagreba god. 1910.

¹²⁸ D. Foretić, Društvene prilike u Dalmaciji pred prvi svjetski rat s osobitim obzirom na radničku klasu, Radovi, 2, RH, (1/1960) 1961, 1963, 226—254.

¹²⁹ J. Cazi, Prva radnička društva, n. dj.; Počeci modernog radničkog pokreta, Knjiga prva i Knjiga druga, n. dj.; Radnički pokret Hrvatske (1860—1895), B. 1962. Knjige su povezane i time što druga od njih donosi u uvodu rezime prve (5—11), a treća, kao uvod, rezime druge (5—9), dok je četvrta zapravo rezime prethodnih triju, te ne donosi građu, osim u citatima, a ni bilješke, osim ponekih, ni priloge. O građi u njima usp. Prvi dio, 112—113, a za priloge 118 i 119.

^{129a} Usporedba vrijedi u funkcionalnom a ne u kompozicionom smislu. Korać bolje čini kad poglavlje »Hrvatska i Slavonija (Geografsko-istorijsko-statistički pregled)« smješta kao prvo na čelo prve knjige (11—84), no i njemu je to dodatak. Veću je funkcionalnost postigao u prva tri, uvodna, poglavlja druge knjige (11—46), te u uvodima za četiri osnovna dijela treće knjige.

^{139b} Korać je dobro uočio da mu je potreban i poseban prikaz za Rijeku, pa ga je i umetnuo u drugu knjigu (Sindikati na Rijeci-Sušaku, 424-432), mada s diskutabilnim mjestima i nedostacima. Kasniji autori, koji se bave Hrvatskom i Slavonijom, zane-
maruju Rijeku.

¹⁴⁰ D. Foretić, Kratak pregled historije radničkog pokreta u Dalmaciji (1871—1919), Zadar 1959, 21 str. (brošura, bez bilježaka); *Isti*, Radnički pokret u Dalmaciji do Kongresa ujedinjenja, ZR, 1959, br. 2, 171—195; *Isti*, Radnički pokret u Dalmaciji od 1870. do Kongresa ujedinjenja 1919, Zbornik IHRPD, 1, 1970, 23—70. Jedan uvodni pregled povijesti radničkog pokreta u Dalmaciji objavio je D. Gizdić, Dalmacija 1941. Prilozi historiji Narodnooslobodilačke borbe, Z. 1959. Kratki pregled borbe radničke klase u Dalmaciji do 1941. g., 13—29. — D. Foretić je i posebno pisao, u novinskom članku, o razdoblju radničkih društava (Radnička društva u Dalmaciji između 1871. i 1897. U povodu izložbe dokumenata o radničkom pokretu u Dalmaciji, *Glas Zadra*, 18. V 1957), a zatim je zasebno obradio prvu fazu socijalističkog pokreta (Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru, VI—VII, Z. 1960, 5—34).

¹⁴¹ V. Bratulić, Odjeci Oktobarske revolucije u Istri, JZ, II, 1957, 5—14 (tj. uvodni dio te radnje); I. Beuc, Radnički pokret i socijalna demokracija u Istri do 1918. godine, PR 3—4, 1964, 164—171, odnosno IM 1964, br. 2, 95—102; D. Šepić, Nacionalna borba u Istri 1900—1914, Jugoslovenski narodi pred prvi svjetski rat, B. 1967, 1059—1089 (osvrt V. Oštrića, IM 1968, br. 4, 254—257); V. Bratulić, Međunacionalni odnosi i razvitak socijalističkog pokreta u Istri, Priključenje Istre Federalnoj Državi Hrvatskoj u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji 1943—1968, Rijeka 1968, 11—19 (za našu temu 18—19); *Isti*, Povijesni pregled, Istra. Prošlost-sadašnjost, Z. 1969, 39—40, 65—67 (za našu temu); *Isti*, Političke stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri. Zbornik, Z. 1969, d) Radnički pokret, 322—329 (najvažniji je tekst V. Bratulića za našu temu). Također u pregledima novije istarske povijesti: D. Šepić, Borbe istarskih Hrvata za nacionalnu ravnopravnost i priključenje Istre Hrvatskoj i Jugoslaviji, IM 1968, br. 4, 181 i d.; *Isti*, Borba istarskih Hrvata i Slovenaca za slobodu i ujedinjenje od narodnog preporoda do oslobođenja, NP, 1968/69, br. 1, 45 i d.; F. Čulinović, Jugoslavija između dva rata, II, Z. 1961, 255, donosi i odlomak o radničkom pokretu u Istri, s nekim greškama, no spominjemo ga zbog šireg konteksta u kojemu se nalazi (Istra, 251—272). V. i F. Čulinović, Revolucionarni pokret u Istri 1921 (Proština—Labinština), Z. 1951, 21—22.

¹⁴² T. Crnobori, Borbeno Pula. Prilog građi za povijest radničkog pokreta i NOB do rujna 1943, Rijeka 1972, I dio, Pula i okolica do godine 1918, 11—103 (knjiga nije prilog građi, nego prilog literaturi); *Isti*, Prva radnička društva u Istri, Labinska republika 1921. godine, *Zbornik radova* (Problemi Sjevernog Jadrana, svezak 2), Rijeka 1972, 35—56.

¹⁴³ G. Piemontese, Il movimento operaio a Trieste. Dalle origini alla fine della prima guerra mondiale, Udine 1961; A. Bressan—L. Giuricin, Fratelli nel sangue. Contributi per una storia della partecipazione degli Italiani alla guerra popolare di liberazione della Jugoslavia, Rijeka 1964, Capitolo II, Il ruolo del movimento operaio, 13—16. — Usp. I. Regent, Pripombe h knjizi G. Piemontesa »O delavskem gibanju v Trstu do konca prve svetovne vojne«, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1962, št. 1, 201—214. — U tom sklopu korisna je i literatura o A. Vivanteu. Najvažniji rad: D. Šepić, Angelo Vivante i talijanski iredentizam na Jadranu, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije* 5, 1963, 89—105. Za Vodnjan i Pulu korisni su memoari A. Benussia (doba do 1918, 5—21), čije je hrvatsko izdanje već zabilježeno (bilj. 91).

¹⁴⁴ I. Regent, Nekaj o socijalističnem gibanju na Primorskem in v Istri, Poglavlja iz boja za socializem, III, Ljubljana 1961, 7—40. V. i bilj. 143. Na taj se članak nadovezuje, preko uvoda, još jedan: O ustanovitvi Komunističke partije v Julijski krajini in Istri, isto, 39 i d.

V. Melik, Volitve na Slovenskem 1861—1918, Ljubljana 1965, ne obuhvaća, doduše, u iznošenju izbornih rezultata svu Istru, ali je to djelo korisno za razumijevanje cjelokupne problematike u vezi s izborima.

¹⁴⁵ D. Foretić, Pregled socijalističke štampe u Dalmaciji, Istri i Rijeci do 1919, n. dj. u bilj. 55; *Isti*, Generalni štrajk radnika u Trstu u povodu štrajka Lloydovih ložiča god. 1902, *Pomorski zbornik*, povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942—1962, II, Z. 1962, 1674—1698; M. Kurtini, Socijalno-ekonomsko stanje i pokreti naših pomoraca u XIX st. i početkom XX st., isto, 1645—1674. — Nekoliko podataka

donosi Pomorska enciklopedija, 7, s. v. Sindikati pomoraca, 121, Štrajk, 469. V. i M. Kurtini, Socijalno-ekonomske borbe naših pomoraca, *Riječki list*, 7, 9, 10. IX 1952 (za našu temu samo u prvom nastavku). — V. i bilj. 233.

¹¹⁰ V. Oštrić, Tipografi u Gajevoj tiskari i njihova aktivnost od 1838. do 1872, *Kaj*, 1972, br. 10, 33—55.

¹⁴⁷ V. Cević, Historija organizacije, n. dj. u bilj. 86, 9—138. Obuhvaćeni su samo tipografi u Hrvatskoj i Slavoniji (Hrvatsko tipografsko društvo), no gotovo isključivo zbivanja u Zagrebu. Cevićeva se knjiga nadovezuje na prethodne prigodne povijesti tipografskog pokreta (1898, 1910, 1920, 1940, v. bilj. 2, 5, 19, 20) i njom se treba koristiti zajedno s njima. U njima je različite građe i podataka kojih nema kod Cevića, pa je korisno usporedno korištenje. Spomenspis iz 1940. u ponečemu je širi i potpuniji za našu temu od spomenspisa iz 1910. i 1920, pa i od Cevićeve knjige (tipografi izvan Zagreba, druge struke grafičkih radnika), ima i novih izvora (više je iskorišten *Obzor*). Ali Cević obuhvaća neke nove teme i donosi i drugih izvora. Sasvim je nova tema kod njega odnos tipografa prema općem radničkom pokretu i idejne i političke suprotnosti među tipografima.

¹⁴⁸ M. Despot, Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune, Pariška komuna, 1871—1971, 2, B. 1971, 965—983 i 989—1016 (u tom dijelu je građa o reagiranju hrvatske građanske štampe na Komunu).

¹⁴⁹ M. Despot, Obrtničko društvo u Zagrebu 1861—1869, Materijali 227—240. Usp. i V. Cević, Crkva i radnička klasa u Osijeku, ZP 1965, br. 5—6, 7—8, 9—12, str. 46—47, 66, 54.

¹⁵⁰ J. Adamček, Narodne straže 1848—1849, *Radovi* FF, 5, 1963, 27—108 (posebno 53—56); S. Obad, Lijeve tendencije u dubrovačkom previranju 1848/1849, GDI XVI/1965, 1967, 91—100; A. Lebl, Socijalistički period radničkog pokreta Vojvodine, u: Socijalistički pokret u Vojvodini (1890—1919). Dokumenti, Novi Sad 1953, 9 (o tome ima i druge literature i objavljene građe, no ovdje spominjem samo taj Lebljev tekst, jer ima određenu načelnu i metodološku vrijednost). Od interesa su i neke napomene S. Dvoržaka u vezi s »lijevim krilom ilirskog pokreta« (S. Dvoržak, Pisma Imbre I. Tkalca Vuku Karadžiću, *Novi listopis* Srpskog kulturnog društva Prosvjeta, br. 4—5, 1972, 90).

¹⁵¹ M. Gross, Počeci radničkog pokreta u Zagrebu, HZ, 1955, 1—39; *Ista*, Počeci radničkog pokreta u Hrvatskoj HP, 1955, br. 1, 18—25 (rezimirana je prethodno navedena radnja, bez bilježaka); V. Oštrić, »Složni — biti ćemo možni!« U povodu stote obljetnice zagrebačkog obrtničko-radničkog društva za međusobno podupiranje i nabrajanje, *Kaj*, 1973, br. 3, 3—19. U vezi je s tim i jedan prilog građi (7 izvornih tekstova iz vremena 1869—1874, povezanih sastavljačevim komentarima): V. Oštrić, Slike iz radničkog života u Zagrebu prošlog stoljeća, *Kaj*, 1973, br. 3, 87—101. — V. Cević je iznio raznovrsnih podataka u članku »U Zagrebu 9. lipnja 1872. Prvi krvavi obračun jednog radnika sa svojim poslodavcem«, ZP, 1964, br. 9—10, 83—84. Polemika s M. Gross (iako nije imenovana ni ona ni njena radnja), Cazijem i Bogdanovim (i oni nisu imenovani), bez zasnave je vrijednosti (no s nekim upotrebljivim podacima): Internacionalističke veze socijalista u Hrvatskoj i Slavoniji u periodu I internacionale. Revalorizirati i rehabilitirati radnički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, ZP, 1965, br. 1—2, 88—91. V. i V. Cević, Eugen Kvaternik je djelovao prema direktivama Prve internacionale. Zagrebački radnički pokret u novom svjetlu, ZP, 1962, br. 4, 17—19 (i taj članak spominjemo zbog pojedinih podataka koje sadrži).

¹⁵² S. Mateljan - Špoljarić, Iz radničkog pokreta u Zagrebu 1860. do 1914, ISNZ, III, 1963, 131—142. — V. i kraći uvodni osvrt I. Jelića, Komunistička partija Jugoslavije u društveno-političkom razvoju Zagreba između dva svjetska rata, *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, Z. 1968, 11—12. V. Cević je iznio neka zbivanja od 1869. do potkraj 90-ih godina u feljtonskom obliku (S prvih stranica historije radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, *Vjesnik*, 29. VII — 3. VIII 1954), te diskusiono, u referatu »Neka zapažanja i neki rezultati iz proučavanja radničkog pokreta u Hrvatskoj do 1918. godine«, PR, 3—4, 1964. 155—163 (polemički osvrt G. Vlačić, *Naše teme*, 1965, br. 12, 1857—1860, samo dotiče neka šira pitanja). — Niz korisnih podataka sadrži kronološki prilog C. Knapič-Krhen, Prilog upoznavanju nekih važnijih događaja iz radničkog pokreta u Zagrebu do osnivanja socijaldemokratske stranke (1838—1894), *Kaj*, 1973, br. 3, 102—108.

¹⁵³ Posebni članci: M. Gross, Radnički prijatelj prvi hrvatski općeradnički list, *Vjesnik*, 2. VIII 1952; V. Cević, Rođenje, n. dj. u bilj. 95; *Isti*, Radnički prijatelj, n. dj. (*ista bilj.*); V. Oštrić, »Radnički prijatelj« — prvi radnički list u Hrvatskoj, PR 5, 1965, 209

—211; C. Knapič-Krhen, Zašto je prestao izlaziti »Radnički prijatelj«, *Kaj*, 1973, br. 3, 81—83. O njemu se govori i u brojnim širim radovima.

¹⁵⁴ C. Knapič-Krhen, Veze hrvatskih socijalista s međunarodnim pokretom i pokretanje prvog radničkog lista u Hrvatskoj, PR 5, 1965, 213—218; *Ista*, Odjeci razmirica austrijskih socijalista unutar Zagrebačkog obrtničko-radničkog društva u godinama 1873. i 1874, *Kaj*, 1973, br. 3, 84—86 (neki radovi C. Knapič-Krhen nisu još objavljeni). Nešto posrednih podataka u širem sklopu donosi F. Bikar, Utjecaj Prve internacionale i Pariške komune na hrvatski radnički pokret putem njegove povezanosti s Ugarskom, PR 5, 1965, 193—208. — Zbog veza s Austrijom koristan je rad o Tauschinskom (*M. Gross*, O ličnosti Hippolyta Tauschinskoga, *Zbornik*, 6, Slav. Brod 1968, 257—266; uvod, 257—259, sadrži polemičko objašnjenje s Cčićem — v. bilj. 151). Za šire razumijevanje tih veza usp. *M. Gross*, Nacionalizam i internacionalizam u počecima radničkog pokreta Austrije u svjetlu suvremene češke historiografije, *Materijali*, n. dj., 263—274 (osvrt V. Oštrića, PIS 7, 455—457).

¹⁵⁵ Usp. u tom smislu i: *M. Despot*, Nekoliko podataka o akciji slugara Huga Gerbersa u Zagrebu godine 1877, PR 1—2, 1963, 391—401 (korisno i za upoznavanje aktivnosti zagrebačkih tipografa u to doba); V. Oštrić, Odnosi i suradnja između tipografa u Hrvatskoj i u Austriji (1838—1898), rukopis (primljen za štampu u Linzu). *I. Kovačević*, Saradnja hrvatskih tipografa s mađarskom tipografskom štampom (1869—1878), zbornik naučnog skupa »Počeci socijalističke štampe na Balkanu«, Beograd (u štampi).

¹⁵⁶ V. Oštrić, Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869—1890), zbornik naučnog skupa »Počeci socijalističke štampe na Balkanu«, Beograd (u štampi). Prvi list, »Glasnik zagrebačkih knjigotiskarah«, 1869, nije sačuvan u originalu. Broj 4, 6. studenoga 1869. štampao je N. Dogan 1898. (a odatle V. Oštrić 1973, v. bilj. 151).

¹⁵⁷ Važniji tekstovi: *J. Horvat*, Povijest novinstva Hrvatske 1771—1939, Z. 1962, Prvo novinstvo radničkog pokreta, 293—294, te 299, 304, 362; Pregled historije jugoslavenskog novinarstva; Do drugog svjetskog rata, Hrvatska, Radnička i napredna štampa u Hrvatskoj, Period do stvaranja Jugoslavije (autor: B. Novak), u: Suvremeno novinarstvo, Z. 1964, 345—346; EJ 4, s. v. Hrvati, Žurnalistika, Radnička štampa od 1874. do 1914, 79—80 (autori: J. Horvat i M. Ujević), tekst s najviše pogrešaka. Međutim, dio listova ima kraće jedinice u EJ (*Crvena sloboda*, *Narred*, *Radnička borba*, *Sloboda*, *Radnički glasnik*, *Razredna borba*, *Slobodna riječ*, *Volksrecht* i dr.). O *Volksrechtu* je K. Firinger i posebno pisao (45 godina od osnutka prvih radničkih novina, Još o prvim osječkim radničkim novinama, *Glas Slavonije*, 16. XI i 10. XII 1952). O socijalističkim kalendarima v.: *M. Despot*, Kalendar, njegov postanak i razvoj, *Kaj*, 1972, br. 12, 33. — O svibanjskim spisima: *M. Despot*, Svibanjski spis iz 1895. godine, *Telegram*, 16. svibnja 1969, 3; V. Oštrić, Kulturno značenje svibanjskih proslava u nekađšnjem Zagrebu, *Večernji list*, prvomajski broj 1973, 11.

¹⁵⁸ V. Cčić, Sastajališta zagrebačkih radnika, ZP, 1961, br. 12, 330—331, odnosno Zagreb juče, danas, sutra, I dio, Z. 1965, 167—175; *Lj. Dobronić*, Radnička naselja u Zagrebu u toku devetnaestog stoljeća, ISNZ, III, 1963, 117—129; *Ista*, Periferija Zagreba u 19. stoljeću, ISNZ, II, 1960, 271—297; C. Knapič-Krhen, Neki podaci o ekonomskom položaju radništva u Zagrebu 1880—1900. godine, PR 7—8, 1966, 103—109; *Lj. Dobronić*, Zgrade i pogoni nekih zagrebačkih tvornica devetnaestog stoljeća u očima suvremenika, ISNZ, IV, 1968, 225—240; B. Pribić, O zdravstveno-socijalnim prilikama radništva u Zagrebu prvih godina XX stoljeća, *Liječnički vjesnik*, 1968, br. 2, 159—164.

¹⁵⁹ V. Cčić, Na izvorima historije osječkog radničkog pokreta. Karika međunarodnog radničkog pokreta, *Glas Slavonije*, 29. XI 1963; *Isti*, Prva desetljeća osječkog radničkog pokreta, ZP, 1964, br. 7—8, 80—81.

¹⁶⁰ *I. Mažuranić*, Prvo radničko društvo u Osijeku (»Društvo za izobražavanje poslenika« — »Osječko radničko-obrazovno društvo«), *Materijali*, 45—78. *K. Firinger*, Osnivanje osječkih radničkih bolesničko-potpornih i prosvjetnih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1894. g., isto, 79—103. *N. Kosanović*, Radnički pokret u Osijeku i Slavoniji od dolaska na vlast Khuen-Hedervarija do osnivanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, isto, 105—115 (vrlo loše). *R. Odavić-Jocović*, Organiziranje prvog strukovnog sindikata krojačkih radnika u Osijeku, isto, 467—474 (dosta loše). V. Oštrić, Sudjelovanje osječkih socijalista u osnivanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, isto, 117—154. C. Knapič-Krhen, Radnički pokret u Osijeku, prema vijestima objavljenim u »Slobodi« 1892—1902, isto, 155—159. Širi osvrt o toj skupini: V. Oštrić, PIS 7, 443—452. V. i bilj. 181 (*M. Patković*).

- ¹⁶¹ I. Mažuran, Sto godina radničkog pokreta u Osijeku 1867—1967, *Glas Slavonije*, 10—17. X 1967 (sadržaj: zbivanja 1867—1880). L. Kraus, Pre sto godina. Prvo radničko društvo, *Komunist*, 27. IV i 4. V 1967. U povodu 100 godina radničkog pokreta u Osijeku, *Osijek 1967*. (L. Kraus, 100-godišnjica prvog radničkog društva u Osijeku, 7—8). Program proslave stogodišnjice prvog radničkog društva u zemljama Jugoslavije, *Osijek 1867—1967*, dva izdanja 1967. Zanimljiv specijalni prilog: A. Malbaša, *Knjižnica Radničkog obrazovnog društva u Osijeku*, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 1968, br. 1—2, 109—113 (društvo je postojalo do 1880).
- ¹⁶² V. odgovarajuću literaturu u bilj. 136.
- ¹⁶³ S. Ljubljanović, Radnički pokret u Požeškoj kotlini, n. dj. u bilj. 133, 21—69. *Isti*, Prilog utvrđivanju karaktera Obrtničko-radničkih društava u Požegi i Našicama, *Materijali*, 207—226.
- ¹⁶⁴ J. Cazi, Vukovar u klasnoj borbi. Od prvih radničkih organizacija do socijalističke revolucije 1895—1941, *Z.* 1955, 5—67.
- ¹⁶⁵ I. Kovačević, Radnički pokret u Slavanskom Brodu 1873—1918, rukopis disertacije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, 1965, u Univerzitetskoj biblioteci »Svetozar Marković« u Beogradu. Jedan koristan sažeti tekst I. Kovačevića: Radnički socijalistički pokret u Slavanskom Brodu, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 1969, br. 5-6 (Muzej Brodskog Posavlja), 29—30. Z. Krnić, Pregled historije, n. dj. u bilj. 74, donosi historijat radničkog pokreta do 1914, 7—38. Nekoliko podataka bilježi V. Rem, U Brodu prije pola stoljeća, u: V. Rem, *Tragom prošlosti Broda*, Slav. Brod 1965, 52—53.
- ¹⁶⁶ A. Radenić, Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914, B. 1958, *Usp.* i Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu, n. dj. (bilj. 67, 68 i tekst uz njih), Predgovor, 5—15 (A. Radenić). V. i A. Štajgenberg [Radenić], Državna vlast i socijalistički pokret u Sremu do 1914, *Glasnik SAN*, knj. 4, sv. 1, 1952, 189—192 (referat o priopćenom radu).
- ¹⁶⁷ A. Lebl, Koračeve sremske zadruge i shvatanja socijalne demokratije o zadrugama (1890—1914), *Zadružni arhiv*, 4, Novi Sad 1956, 1—48. *Isti*, Pokret poljoprivrednih radnika u Sremu 1906—1907, *ZDN* 17, 1957, 5—28.
- ¹⁶⁸ J. Korda, Socijalistički pokret na selu u vinkovačkom kraju koncem XIX i početkom XX stoljeća, *Zbornik*, 2, Slav. Brod 1964, 205—222 (ocjena V. Oštrića, PR 6, 1966, 252—253).
- ¹⁶⁹ S. Gruber, Počeci radničkog pokreta i komunističke partije u Županijskom kotaru, *Ogledi* [Vukovar] 1959, br. 2, 14—21, odnosno *Županijski zbornik*, 1967, 97—101 (ocjena V. Oštrića, CSP, 1972, br. 2, 138).
- ¹⁷⁰ Sremska Mitrovica, Sremska Mitrovica 1969, Političke stranke i socijalistički pokret, 129—132.
- ¹⁷¹ A. Lebl, Beočinska kaja, Novi Sad 1959, Radnički pokret u Beočinu, 128—140.
- ¹⁷² A. Lebl, Socijalistički period radničkog pokreta Vojvodine, u: Socijalistički pokret u Vojvodini (1890—1919). Dokumenti, n. dj. (bilj. 70, 150), 5—37; *Isti*, Žetelački štrajkovi u Vojvodini, *Istorijski glasnik*, 1949, br. 4, 38—81; *Isti*, Novi dokumenti za osvetljavanje pitanja »agrarnog socijalizma« u Vojvodini, *ZDN*, 2, 1951, 128—135; *Isti*, Odnosi socijalističkog pokreta prema zadrugarstvu u Vojvodini krajem XIX i početkom XX veka, *Zadružni arhiv*, 2, 1954, 11—22.
- ¹⁷³ Spomenut ćemo samo neke novije: K. Čehak, Vojvođanske ispostave Opšte radničko-bolesničke i invalidske kase (1874—1879), *Tokovi revolucije*, I, 1967, 137—191. *Isti*, Karakter prvih radničkih društava u Vojvodini do stvaranja Opšte radničke partije Ugarske, *Materijali*, 421—448. *Isti*, Prilog proučavanju Nove omladine, Ujedinjena omladina srpska. Zbornik radova, Novi Sad 1968, 545—557. Š. Mesaroš, Borbe agrarnog proletarijata Bačke do kraja XIX veka, *Tokovi revolucije*, III, 1968, 49—108. J. Mirnić—K. Čehak, Radnički pokret u Vojvodini, na početku XX veka (1900—1914), *Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat*, B. 1967, 621—675.
- ¹⁷⁴ I. Kovačević, O tajnom klubu stranih socijalista u Beogradu i njegovoj delatnosti 80-ih godina XIX veka, *PIS* 2, 1965, 191—200. *Isti*, O socijalistima Jugoslovenima u Švajcarskoj krajem XIX veka i uticaju njihove delatnosti na radnički pokret u jugoslovenskim zemljama, *PIS* 4, 1967, 83—121. *Isti*, Socijalističke ideje u Hrvatsko-slavonskoj krajini (1871—1881), *Materijali*, 161—205 (osvrst V. Oštrića, PIS 7, 1970, 452—454).
- ¹⁷⁵ I. Kovačević, Pokušaj osnivanja anarhističko-komunističke kolonije u Duboviku kod Slavenskog Broda (1909. i 1910), *PIS* 3, 1966, 339—346.

¹⁷⁶ V. Oštrić, O odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj, *Prilozi* 5, Sarajevo 1969, 293—314 (razdoblje 1873—1899). K. Milutinović, Vaso Pelagić u Hrvatskoj i Slavoniji, n. dj. u bilj. 72. Podataka o Pelagićevim vezama s Hrvatskom donosi V. Grujić, Pedagogija i prosvjetiteljstvo Vase Pelagića, B. 1971, 133 i d. Tu dolazi u obzir i literatura o bosanskom ustanku (zbog podataka o socijalistima na hrvatsko-bosanskoj granici), npr. M. Ekmečić, Ustanak u Bosni 1875—1878, Sarajevo 1960; K. Milutinović, Vasa Pelagić i bosansko-hercegovački ustanak, Sarajevo 1953; *Isti*, Pelagićevo progonstvo u Miškolcu od 21. juna 1876. do 5. maja 1877, ZDN 23, 1959, 108 i d., jednako kao i literatura o socijalistima u Krajini (I. Kovačević — v. bilj. 174, M. Joka — v. bilj. 177). Treba spomenuti Pelagićeve prijatelje socijaliste, K. Ugrinića (za njega v. i R. Besarović, Djelovanje Koste Ugrinića u svjetlu dokumenata austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini, Iz kulturne i političke istorije Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, 119—144) i M. Hrvčanina (EJ 4, 36, autor I. Kecmanović; biografskih podataka donosi i R. Jojić-Mičić, Mojo (Manojlo) Ervačanin »Ilir Serb iz Horvatske« (1820—1851), Prilozi za povijest, književnost, jezik i folklor, knj. XXXIII, sv. 1—2, 1967, 74—79. Za poznavanje Ugrinića važna je njegova prepiska s Pelagićem (v. i bilj. 71). Na ovom mjestu još dodajem: V. Pelagić, Izabrani spisi, Prva knjiga, Sarajevo 1952, 274—275, 277—281, 284—289 (šest pisama V. Pelagića K. Ugriniću, 1868—1874). K. Milutinović, Protjerivanje Vase Pelagića iz Trsta i Austrije, GDI, III/1951, donosi pet pisama V. Pelagića K. Ugriniću iz god. 1873. (226—227, 229—235). Ovdje ne bilježim gdje je koje pismo objavljeno: dobro je vidjeti ih u svakoj cjelini u kojoj se nalaze.

¹⁷⁷ M. Joka, Prvi počeci socijalističke misli na Baniji, Problemi. *Revija* Banije, Korduna i Like, 1956, br. 5—6, 9—11. B. Vranešević, Miletićeva Zastava o socijalističkom pokretu, ZDN, 3, 1952, 72—77. F. Rozman, Milan Šubarić in njegovo socialistično delovanje, *Kronika*, 1972, št. 2, 97—100. U širem sklopu i drugi: M. Gross, Počeci, n. dj., V. Cević, Internacionalističke veze, n. dj. (v. bilj. 151), H. Steiner, Međunarodno udruženje radnika i austrijski radnički pokret, PIS 2, 1965, 281—301 (autor donosi građu, povezujući je svojim tekstom, pa bi taj prilog dolazio u prvi dio, gdje je Steiner i inače spomenut, u bilj. 59, no zbog Šubarića je ovdje; u tom prilogu ima i drugih podataka, tako važna ocjena I. Brūsshavera o radničkom pokretu u Zagrebu 1869, već korištena u literaturi; prijevod nije svagdje pouzdan, pa je dobro vidjeti »Archiv für Sozialgeschichte«, IV, 1964, 447—513).

¹⁷⁸ M. Gross, O ličnosti Hippolyta Tauschinskog, n. dj. u bilj. 154.

¹⁷⁹ M. Gross, Neke karakteristike socijalne demokracije, n. dj. u bilj. 62, 311—323.

¹⁸⁰ M. Gross, Uloga socijalne demokracije, n. dj. u bilj. 101 i 108.

¹⁸¹ M. Gross, Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890—1902, HZ, 1956, 1—29; V. Oštrić, Osnivanje prve radničke stranke u Hrvatskoj (u povodu 70-godišnjice Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1894), PR 5, 1965, 141—164; M. Gross, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i Narodni pokret 1903, HZ, 1954, 33—84; *Ista*, Socijalna demokracija i politika »novog kursa«, *Radovi* FF 2, 1959, 5—38. I drugi radovi o narodnom pokretu 1903. obuhvaćaju udio radnika i socijalista; V. Bogdanov, Hrvatski narodni pokret 1903/4, Z. 1961, 90—119, 127—175 i dr.; F. Tuđman, Hrvatski narodni pokret 1903. i njegov odnos prema makedonskom pitanju (U povodu 65-godišnjice hrvatskog narodnog pokreta i ilindenskog ustanka), *Forum*, 1968, br. 5—6, 779—833, odnosno Velike ideje i mali narodi, Rasprave i ogledi, Z. ¹1969; ²1970, 89—160; R. Lovrenčić, Geneza politike »novog kursa«, Zagreb 1972, 143—184; F. Buntak, Demonstracije na zagrebačkim ulicama u proljeće 1903. godine, ISNZ, III 1963, 177—236; M. Patković, Skupštinski pokret 1903. u Slavoniji, Osječki zbornik, XI, Osijek 1967, 185—216.

¹⁸² V. Cević, Prva proslava Prvog maja u Zagrebu, Crveno proljeće, Svjedočanstva o Prvom maju. Knjigu priredio Milivoj Slaviček, Zagreb MCMLVIII, 35—44. *Isti*, Od prve proslave do prve zabrane (Iz historije Prvog svibnja u Zagrebu i u Hrvatskoj), ZP, 1962, br. 5, 8—10, odnosno Zagreb jučer danas sutra, I dio, Z. 1965, 176—191. Knjiga »Crveno proljeće« donosi još neke članke iz zagrebačkih novina i izvorne izvatke: dobri su članci »U znaku Prvog maja«, 50—56 (o aktivnosti oko 1. svibnja 1891—1898), »Crvene zastave u Rijeci 1906«, 110—116 (o generalnom štrajku 8—17. II t. g.). Drugi tekstovi: Prvi štrajk u Zagrebu, 32 (loše); »Sumnjivo gibanje«, 33 (jedan dokument od 21. IV 1890); Radnička pjesma, 34 (iz Svibanjskog spisa 1898); S. S. Kranjčević, Radniku, 47—49; faksimil *Slobode*, 1. V 1892, naslovna strana s prijepisom teksta, 57—60; Proslava 1. svibnja u Zagrebu, 61 (iz *Slobode*, 15. V 1893), Pogled po

svietu, 64—66 (isto); Teškoće *Slobode* prvog socijalističkog lista u Zagrebu, 98—99 (loše, *Sloboda* je, npr., pobrkana sa Svibanjskim spisom 1898).

¹⁸³ M. Gross, Borba zagrebačkih radnika, n. dj. u bilj. 100.

¹⁸⁴ V. Cević, Put zagrebačke žene do socijalizma, ZP, 1962, br. 2, 16—18, odnosno Zagreb jučer danas sutra, n. dj., 192—206. U ZP je pridodano i nekoliko dokumenata (obrasci). Za ranije razdoblje v. i C. Knapič-Krhen, Pravo žena radnica prije osamdeset godina, *Glas rada*, 28. II 1957. (socijalisti i radnice 70-ih godina).

¹⁸⁵ F. Bikar, Nacionalna politika hrvatske socijalne demokracije od 1903. do 1905. Odlomak iz veće radnje, Jugoslavenski narodi pred prvi svetski rat, B. 1967, 29—115 (s brojnim izvodima iz *Crvene slobode*. Ocjena V. Oštrića, Zbornik 6, Slav. Brod 1968, 274—275.

¹⁸⁶ A. Lj. Lisac, Pojava literarno-glazbenih udruženja i đачkih listova na zagrebačkim srednjim školama do konca prvog svjetskog rata, Zbornik naučnih i književno-umjetničkih priloga bivših đaka i profesora Zagrebačke klasične gimnazije o 350-godišnjem jubileju 1607—1957, Z. 1957, 421—425. Inače je o socijalističkoj omladini u Hrvatskoj (posebno je organizirana u Dalmaciji) vrlo malo pisano. Nkoliko podataka nalazi se u uvodima radova o SKOJ-u (npr., S. Cvetković, Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928, B. 1966, 17, 18; V. Rajčević, Značajniji događaji u razvoju revolucionarnog omladinskog pokreta u Hrvatskoj od 1919. do 1937, Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948, Z. 1972, 11). V. o tome i jednu bilješku V. Oštrića, ČSP, 1972, br. 2, 107. Za odnos omladina — socijalisti u Rijeci i Istri usp. memoarski prilog A. Rubeše, n. dj. u bilj. 84, 63—64, 65.

¹⁸⁷ M. Novak, Socijal-demokratska stranka Hrvatske i Slavonije i generalni štrajk, Z. 1951.

¹⁸⁸ F. Bikar, Utjecaj ruske revolucije iz godine 1905. na Hrvatsku socijaldemokratsku partiju, Beograd—Kotor, 1967. (štampano kao rukopis). Odnosi se na Socijaldemokratsku stranku Hrvatske i Slavonije. Sadrži niz izvoda iz *Crvene slobode* i *Slobodne riječi*.

¹⁸⁹ F. Buntak, Zagreb u tisuću devet stotina i sedmoj godini, ISNZ, IV, 1968, 252—263.

¹⁹⁰ M. Gross, Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890—1907, PR 5, 1965, 117—129.

¹⁹¹ B. Pribić, Kulturno-prosvjetna djelatnost socijaldemokrata u Hrvatskoj u razdoblju od 1892. do 1907, ČSP, 1969, br. 1—2, 115—138. O tome u drugom, širem kontekstu: B. Pribić, Idejna strujanja u hrvatskoj kulturi od 1895. do 1903, ČSP, 1972, br. 1, 95—97, 120—121. Niz popularnije, panoramski priređenih isječaka: B. Pribić, Književni prilozi kao sredstvo prosvjećivanja radništva, *Kaj*, 1973, br. 3, 69—80.

¹⁹² V. Oštrić, Napomene o problematici radničkog sporta u sjevernoj Hrvatskoj do I. svjetskog rata, Radnički sportski pokret Jugoslavije do 1945, Z. 1972, 167—180. *Isti*, Prilog problematici radničkog pokreta i sporta u Hrvatskoj do prvog svjetskog rata, Povijest sporta, 11, 1972, 182—191.

¹⁹³ F. Bikar, Nacionalna politika Ugarske socijaldemokratske partije i nemadarski socijalistički pokreti, hrvatski, slovački, rumunjski i srpski od 1890. do 1907, PR 6, 1966, 7—54 (31—36).

¹⁹⁴ C. Knapič-Krhen, O vezama hrvatskog i srpskog radničkog pokreta u razdoblju 1894—1903, PR 6, 1966, 156—160, odnosno Srpska socijaldemokratska partija, B. 1965, 125—129. V. Oštrić, O odnosima između Vase Pelagića, n. dj. u bilj. 176, 303—308. S. Dimitrijević, Produbljiivanje veza srpskih i hrvatskih socijalista pre pola veka, *Borba*, I. VIII 1953.

¹⁹⁵ E. Tomac, O primanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u Drugu internacionalu, PR 6, 1966, 161—167. S. Dimitrijević, Učesće balkanskih socijalista u Drugoj internacionali od njenog stvaranja do Međunarodnog socijalističkog kongresa u Kopenhagenu (1889—1910), PIS 3, 1966, 1—63. V. i S. Kesic, Neke akcije međunarodnog radničkog pokreta i njihov odjek u radničkim pokretima Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine (Prilog izučavanju internacionalističkih veza jugoslavenskog radničkog pokreta 1909—1910), PIS 6, 1969, 113—134.

¹⁹⁶ Ovdje treba u prvom redu uzeti u obzir radove I. Hadžibegovića: Položaj radništva u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. god. *Prilozi*, 3, Sarajevo 1967, 75—86; Prve radničke organizacije u Bosni i Hercegovini, Materijali, 275—289; Uloga stranog radništva u organizovanju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878—1906. godine, *Prilozi*, 5, Sarajevo 1969, 145—165. S. Kesic, Hrvatski i srpski radnički pokret

i stvaranje prvih radničkih organizacija u Bosni i Hercegovini, Materijali, 291—315. V. i osvrt V. Oštrića, PIS 7, 460—462. Tu suradnju, u širem sklopu, do 1914, obuhvaća i N. Babić, Osnivanje organizacija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine i njihova društveno-politička orijentacija, *Prilozi*, 7, Sarajevo 1971, 11—45. V. i V. Oštrić, *Veze i suradnja između tipografa u Bosni i Hercegovini i Hrvatskog tipografskog društva do 1903. godine*, *Prilozi*, 7, 163—182.

O vezama s Crnom Gorom napisan je jedan članak, a riječ je o tipografima. V. Oštrić, *Veze tipografa u Crnoj Gori s hrvatskim tipografima do prvog svjetskog rata*, *Istorijski zapisi*, 1972, sv. 1—2, 177—184.

¹⁹⁷ D. Zografski, Jugoslovenskite socijalisti za makedonskoto prašanje, Skopje 1962, Pogledite na Socijaldemokratskata partija na Hrvatska i Slavonija za rešavanje na makedonskoto prašanje, 135—148. Temeljno je djelo O. Ivanovskog, Balkanskite socijalisti i makedonskoto prašanje od 90-tite godini na XIX vek do sazdanjeto na tretata internacionala, Skopje 1970, Nekoliko podataka iznio je V. Musa, O potrebi istraživanja veza između makedonskog i hrvatskog revolucionarnog pokreta, PR 6, 1966, 168—170, odnosno, Razvitok na državnosta, na makedonskiot narod, Skopje 1966, 478—484. F. Tuđman, Hrvatski narodni pokret, n. dj. u bilj. 181. U citiranim djelima (osobito u knjizi O. Ivanovskog) zabilježena je i druga literatura koju posebno ne spominjem.

U ovom pregledu nedostaje Slovenija, no to ne znači da nema posebnih radova. Nekoliko podataka donosi D. Kermauner, Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884—1894, Ljubljana 1963, 115, 176, 189, 355—356, 370—371, 432—433.

¹⁹⁸ E. Tomac, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije u aneksionom razdoblju (Od pada vlade Hrvatsko-srpske koalicije do početka Veleizdajničkog procesa), PR 9, 1967, 27—83 (osvrt V. Oštrića, HZ 1970—71, 494—496). *Ista*, Reorganizacija socijalističkih sindikata, n. dj. u bilj. 104, 110—134. *Ista*, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije prema jugoslavenskom pitanju pred prvi svjetski rat, JIČ, 1970, br. 1—2, 89—97. Usp. i D. Janković, Konceptija srpskohrvatskog nacionalnog unitarizma u Hrvatskoj i Srbiji 1903—1918. godine, *Zbornik radova* [Pravni fakultet u Novom Sadu], IV, Novi Sad 1970, 325—343, posebno 331—332. Jedno specijalno pitanje: V. Oštrić, Opaske o opsegu izbornog prava u Hrvatskoj i Slavoniji do prvog svjetskog rata, ČSP, 1971, br. 2—3, 227—231. Disertacija E. Tomac »Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske pred prvi svjetski rat« obranjena je 15. V 1973. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

¹⁹⁹ F. Bikar, Razvoj odnosa između hrvatske i srpske socijalne demokracije i pokušaji usklađivanja njihovih konceptija o nacionalnom pitanju od 1909. do 1914. (U povodu 50-godišnjice smrti Dimitrija Tucovića), PR 5, 1965, 165—192.

²⁰⁰ V. Strugar, Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914—1918, Z. 1963, 188—192. A. Cesarec, Svetozar Pribičević. Posvećeno onima koji još u njega vjeruju, *Književna republika*, II, novembar 1924, br. 3, izrazio je priznanje držanju hrvatskih socijalista (*Slobodna riječ*) u toj krizi (A. Cesarec, Rasprave, članci, polemike, Z. 1971, 266).

²⁰¹ R. K. U. D. »Sloboda« u Varaždinu 1905—1955, Varaždin 1955, 5—59 (za našu temu djelomično slabije od spomen-spisa iz 1935 — v. bilj. 24). V. Ivanuša, Pioniri klasnog radničkog pokreta u Varaždinu i okolici, Zagorski kalendar 1963, Z. 1962, 53—59 (s podacima o razdoblju do 1905). J. Runjak, Pregled radničkog pokreta u Varaždinu, *Prilozi historiji Varaždina*, Varaždin 1967, 39—58. M. Androić, Iz historije radničkog pokreta u Varaždinu 1803—1920. godine, *Kaj*, 1968, br. 4—5, 81—85 (radničke organizacije i štrajkovi, dakako ne od 1803. nego od 1875).

²⁰² M. Bekić — S. Saračević, Četiri rudarske generacije u podnožju Ivančice, Golubovec 1956, 5 i d. Hrvatsko zagorje u narodnooslobodilačkoj borbi, n. dj. u bilj. 78, 11—16.

²⁰³ S. Degoricija, n. dj. u bilj. 134, 177—179.

²⁰⁴ T. Majetić — Đ. Zatezalo, Nastanak i razvitak radničkog pokreta u Karlovcu i Dugoj Resi, n. dj. u bilj. 134, 26—106 (osvrt V. Oštrića, ČSP, 1972, br. 2, 142—143). Skraćeno u zborniku »Simpozij o Petrovoj gori u povodu 25-godišnjice III zasjedanja ZAVNOHA-a«, Topusko, 10—13, studenog 1969, Z. 1972, 177—184. V. Holjevac, Razvitak radničkog pokreta u Karlovcu između dva rata, n. dj. u bilj. 134, 115 i d.

²⁰⁵ M. Joka, n. dj. u bilj. 177, 9—18 (M. Šubarić, bosanski ustanak, M. Hrvačanin i dr.). Z. Matagić, Prošlost Banije, [1], 3, Revija društvenih zbiljanja u Baniji, Lici i Kordunu, 1958, br. 6, 49—50 (Đ. Pravdica), 1960, br. 4—5, 56—60 (Uznemirena Banija. Društveno-ekonomske i političke prilike potkraj 19. stoljeća).

²⁰⁶ M. Sobolevski, Prilog razvitku Komunističke partije Jugoslavije na području kotara Ogulin od 1920. do travnja 1941. Zbornik 1, Karlovac 1969, 401—402. *Isti*, Radnički pokret u Ogulinu do travnja 1941, u: M. Sobolevski — S. Magdić, Ogulin u radničkom pokretu i NOB, Karlovac 1971, 11—13.

²⁰⁷ V. Antić, Pojava socijalističkih ideja od 80-ih godina 19. stoljeća u Hrvatskom primorju, Materijali, 241—261 (osvrt V. Oštrića, PIS 7, 454—455). *Isti*, Prilozi povijesti radničkog pokreta u Vinodolu od 1930. do 1941. godine, JZ IV/1959—1960, 241—242.

²⁰⁸ Četrdeset godina borbe drvodjelskih radnika, B. 1955, 52—67. Potpuno anonimna knjiga!

²⁰⁹ I. Ramljak, Od prvog revolta do pobjedničke buktinje, Tekstilci Jugoslavije, Z. 1966, 17—53. — Ponešto o aktivnosti krojačkih radnika donosi spomenica »50 godina DTR 1914—1964«, Z. 1964, 14—17 (DTR = Domaća tvornica rublja).

²¹⁰ I. Ramljak, Glava prva, Metalci Jugoslavije, Knjiga druga, Do pobjede u Revoluciji, Z. 1967, 7—30.

²¹¹ A. Lj. Lisac, Razvoj industrije papira u Zagrebu, Z. 1961, Radništvo industrije papira, 357—370. I. Sabolek, Historija rada i borbe Tvornice željezničkih vozila »Janko Gredelj«, Z. 1961, 95—104.

²¹² Pamučna industrija »Duga Resa« 75, 1884—1959, Duga Resa—Karlovac 1959, 10—11 (nije paginirano).

²¹³ Bilj. 86, 147. — Usp. i: 85-godišnjica sindikata grafičara Hrvatske, Z. 1955. (prigodna brošura); Grafičko kulturno-umjetničko društvo »Ognjen Prica« — Zagreb. Spomenica. Priredili Zdravko Blažina, Ivan Hrenar, Z. 1966, 7 i d. Z. B. [lažina], »Zar da budemo članovi samo praznog naslova?« ZP, 1966, br. 3—6, 53 (o osnivanju društva i pjevačkog zbora).

Pjevački zbor Zagrebačkog obrtničko-radničkog društva dobio je, nakon 1899. (bilj. 3) opet svoju spomenicu s korisnim podacima iz dosada nekorištenih izvora (Hrvatsko zanatlijsko kulturno umjetničko društvo »Sloga« Zagreb, Spomen-knjiga, Priredili Zvonimir Kreliuš, Dragutin Tomša, Z. studeni 1872, 37 i d.).

²¹⁴ V. Oštrić, Tipografi u Gajevoj tiskari, n. dj. u bilj. 146. Odnosi i suradnja između tipografa u Hrvatskoj i u Austriji, n. dj. u bilj. 155. O vezama i suradnji između istarskih i sjevernohrvatskih grafičkih radnika do prvog svjetskog rata, Labinska republika, n. dj. u bilj. 142, 119—143. Hrvatski tipografi i tiskara »Kurykra«, *Krčki zbornik*, 3, 1971, 177—187. Veze i suradnja, n. dj. u bilj. 196. Veze tipografa u Crnoj Gori, n. dj. u bilj. 196. Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe, n. dj. u bilj. 156.

²¹⁵ V. Cecić, Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj 1869—1914, Z. 1957 (ilustrirano protuklerikalnim karikaturama). *Isti*, Početak sistematske borbe građanska klasa Hrvatske contra socijalistički pokret, Literatura, 1957, br. 5—6, 513—534 (razdoblje 1890—1896).

²¹⁶ V. Oštrić, Protusocijalističke struje u hrvatskom radničkom pokretu 1895—1897, rukopis. Sadrži i pregled literature.

²¹⁷ Š. Vučetić, Hrvatska književnost 1914—1941, Z. 1960, Prodor socijalizma u hrvatsku književnost, 32—40. Diskusiono o toj temi: I. Frangeš, PR, 3—4, 1964, 400—405. Za razumijevanje te teme važan je i odnos prema proletarizaciji i proletarijatu, socijalizmu i komunizmu koji prethodi pojavi radničkog pokreta u Hrvatskoj (A. Barac, Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije, Knjiga II. Književnost pedesetih i šezdesetih godina, I. Društvene i političke prilike u Hrvatskoj od god. 1849. do god. 1868, 16—18, donosi niz podataka o tom odnosu; v. i A. Barac, Senoina »Seljačka buna«, prvo objavljivanje 1950, spominjem samo jedno izdanje: Hrvatska književna kritika, VII, Antun Barac, Z. 1962, 159 i d.). Barac je zaslužan i za proučavanje teme socijalizma i socijalista u hrvatskoj književnosti — on je unosi u našu povijest književnosti na vrlo jasan način: Kovačićeva »Ladanjska sekta« prema Lazarevićevoj »Školskoj ikoni«, prvo objavljivanje još 1934, i tu spominjem samo izdanje u »Hrvatskoj književnoj kritici«, VII, 68—88. U ovoj radnji neću pobliže spomenuti književnike čija su pojedina djela osnovica za ovu temu (podsjećam samo na neka imena: Pajo Zetić, S. S. Kranjčević, A. Harambašić, A. Kovačić, K. Š. Gjalski, J. Leskovar, A. Tresić-Pavičić, V. Novak, Ivan Klemenčić, pa dalje do Nikole Vukojevića i A. Cesarca), a ni literaturu o njima (E. Štampar i drugi), što bi bila zanimljiva posebna tema. Spominjem samo poznate autobiografske podatke koje o svojoj »komunističkoj« životnoj fazi donosi K. Š. Gjalski (Za moj životopis, prvo objavljivanje 1898, pobliže spominjem samo jedno izdanje: K. Š. Dalski, Djela, I, Z. 1952, 401—412, odnosno 407; v. tamo i Ru-

kovet autobiografskih zapisaka, 183, 190), jer su i inače zanimljivi za historičara radničkog pokreta. I odnos pravaštvo—socijalizam posebna je tema u koju neću ovdje ulaziti, a nije još ni valjano definirana u sklopu problematike radničkog pokreta u Hrvata (podsjecam samo na autore koji su taj odnos s različitim strana razmatrali: A. Cesarec, A. Flaker, V. Cević, J. Šidak, V. Antić).

Ova se tema može znatno proširiti i na druga područja. Neke su teme bar dotaknute ili i posebno obrađene. Spomenut ću neke markantnije. Gledišta S. Radića o socijalizmu i socijalistima (na više mjesta u opsežnom, feljtonskom, ali zanimljivom tekstu *V. Kožaka* »Život i misao Stjepana Radića. U povodu stogodišnjice rođenja«, *Vjesnik* 2. VI — 22. VII 1971 — 51 nastavak, tako 3. VI, 24. VI, 25. VI, 28. VI; v. i bilj. 78; *B. Krizman*, Korespondencija Stjepana Radića, 1, 1885—1918, Z. 1972, 51 i d., sadrži i nekoliko podataka o odnosu S. Radića prema socijalizmu i socijalistima). J. Smodlaka i dalmatinski socijalisti (*K. Milutinović*, Josip Smodlaka i jugoslovensko pitanje u Habsburškoj Monarhiji, Rad JAZU, 359, Z. 1971, 203, 208, 209; za memoarske podatke koje donosi J. Smodlaka v. bilj. 235). B. Mažuranić i socijalisti (*V. Antić*, Odrbana socijalističke štampe u Hrvatskom saboru 1899. godine. Dvije interpelacije zastupnika Vinodolskog kotara Bogoslava Mažuranića, RR, 1956, br. 4, 142—147). Predratni omladinski pokret i socijalisti (naznačeno u memoarskom prilogu A. Rubeše, v. bilj. 84). Odnos socijalista prema pokretu učitelja (*D. Franković*, Tihi štrajk učiteljstva u Hrvatskoj 1911. godine i uloga Davorina Trstenjaka u njemu, *Zbornik za historiju prosvjete i školstva*, 2, Z. 1965, 111—124, odnosno 119—120). O odnosu učitelja i intelektualaca prema socijalizmu u Hrvatskoj pisao je *M. B. Janković*, Učiteljski portreti, B. 1959, 6 i d. ali jednostrano, vrlo šablonski, bez razumijevanja hrvatske povijesti.

²¹⁸ Najvažniji tekstovi: *V. Dedijer*, Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju, B. ¹1952, ²1972, 21—33, 36—53. *V. Vinterhalter*, Životnom stazom Josipa Broza, B. 1968, 20—38, 52—64. *I. Babić*, [Život Josipa Broza Tita od 1907. do 1927. godine], u: Josip Broz Tito — Monografija, Z. 1971. [17—24]. *V. Oštrić*, Uključivanje Josipa Broza u socijalistički pokret u Hrvatskoj (1907—1913), ČSP, 1972, br. 2, 9—17.

²¹⁹ *A. Veselinović*, Đuro Salaj, B. 1967, 7—13. Đuro Salaj. Prilozi za biografiju i izbor radova, n. dj. u bilj. 114: *S. Ljubljanović*, Đuro Salaj. Prilog biografiji, 14—26, Dokumenti o životu i radu Đure Salaja, 49—65, Sjećanje Vike Vulinović... 130—131, Napis Đure Salaja... [1911], 146—147. Još o Salaju: Oproštaj za revolucionarom, B. 1958 (Mladić iz Valpova, 17, Lj. V., Crveni karamfil, 18). *S. Ljubljanović*, Aleksandar Tajkov (Osvrt na decenij njegova djelovanja u Požegi 1914—1929), *Požeški zbornik*, Slav. Požega 1961, 249—258 (pretežno o aktivnosti od 1918. dalje, no ipak korisno).

²²⁰ *I. Kovačević*, Pokušaj osnivanja, n. dj. u bilj. 175 (Krapanova biografija uključena je i u disertaciju *I. Kovačevića*, Radnički pokret u Slavanskom Brodu, n. dj. u bilj. 165). *V. Rem*, Sofija Krpan, prva žena socijalistički pjesnik na Balkanu, *Godišnjak* Pododbora Matice hrvatske, 4, Vinkovci 1965, 19—26, odnosno *V. Rem*, Tragom prošlosti Broda, Slav. Brod 1965, 87—93.

²²¹ *J. M[eštrović]*, Naš prvi socijalista i pristalica Pariške komune profesor Adolf Jakšić, Kalendar »Novosti« 1961, Vinkovci 1960, 118—120. *J. M[eštrović]*, Braća Jakšić, Ogledi [Vukovar] br. 10 (3), 1963, 51—53. Ti članci imaju vrijednost još jednog (nakon Cesareca) upozorenja na A. Jakšića, kojega je autor poznao (v. i *J. Šidak*, Dva priloga hrvatskoj povijesti od 1868—1871, HZ, 1966—67, 348—350).

²²² *V. Oštrić*, »Neima na svietu ljepšega, nego li društveni život!« (Prilog biografiji Dragutina Kalea), *Kaj*, 1973, br. 3, 20—51. O većini socijalističkih prvaka nije posebno pisano. EJ donosi kratke jedinice za nekoliko njih (*I. Ancel*, *J. Bukšeg*, *S. Delić*, *J. Demetrović*, *N. Vukojević* — samo djelatnost u Bosni i Hercegovini, i dr.). *P. Mitrović*, Slike iz kulturne istorije prvog radničkog pokreta Bosne i Hercegovine (1900—1914), Sarajevo 1956, piše o B. Joštu i N. Vukojeviću kao radničkim piscima (18—22). — O A. Cesarcu kao socijalističkom simpatizeru i pristaši donosi više podataka *V. Zaninović*, August Cesarec, I (Život i rad), Z. 1964, 12—13, 15—17 (njegov otac kao socijalist) 20, 25—26, 31, 35, 36—37, 173—174 (zanimljiv zapis A. Cesareca, 24. X 1912. o odnosu prema socijalizmu).

^{222a} *V. Korać*, Povjest, n. dj., Knjiga treća, Z. 1933, Jugoslavenska radnička naobrazbena društva, Povijest pojedinih društava, 149—168.

²²³ *V. Holjevac*, Hrvati izvan domovine, Z. ¹1967, Drugo prošireno izdanje, Z. 1968, Političke organizacije hrvatskih iseljenika, 132—144. *M. Stanković*, n. dj. u bilj. 72. *J. L. K.*, Pedesetogodišnjica prvih hrvatskih radničkih novina u Americi, Matičin iseljenički

kalendar za godinu 1958, Z. 1957, 67—74. S. Lojen, Uspomene jednog iseljenika, isto, 112—118. Isti, Uspomene jednog iseljenika, Z. 1963, 60—83 (Stanković i Lojen iznose sjećanja, navodimo ih ovdje zbog preglednosti, Lojen se služi i drugim izvorima, pa njegova knjiga nema isključivo značajke memoara). T. Dobrila, Ivan Lučić Valjankin, IM, 1970, br. 3—4, 39—59 (članak s građom). I. Cizmić objavio je dva korisna članka: Šezdeset godina nakon rada na osnivanju Jugoslavenskog socijalističkog saveza u Americi, Matica, Iseljenički kalendar, 1968, 271—274 (usp. i djelomično memoarski članak J. L. Krpana, Iz mraka u svjetlo, isto, 275—280); Jugoslavenski socijalistički pokret u SAD i prvi svjetski rat, isto, 1970, 135—142.

²²⁴ D. Bogdanić, O radničkom pokretu na Rijeci, RR, 1955, br. 2, 44—51. — V. i: Crvene zastave u Rijeci 1906, n. dj. u bilj. 182.

²²⁵ K. Vidas, Štampa, knjižare i društva u Rijeci, »Rijeka«, Z. 1955, 456.

²²⁶ D. Herljević, Počeci prvomajskih proslava u Rijeci (Dokumenti iz Državnog arhiva Rijeka), RR, 1957, br. 5—6, 97—98 (1890, prijevod). Isti, Širenje socijalističke misli u Austro-Ugarskoj vojsci 1895, isto, 98. To su samo male dopune njegovih arhivističkih priloga (bilj. 81 i 82).

²²⁷ V. Antić, Pojava socijalističkih ideja, n. dj. u bilj. 207. — Treba zabilježiti jednu uvodnu skicu P. Strčića, Liburnija u revoluciji. Prilog za nacrt povijesti socijalističke revolucije 1941. godine u riječkom i opatijskom području, Dometi, 1971, br. 11—12, 70—71.

²²⁸ V. bilj. 142. O radništvu puljskog brodogradilišta ponešto je napisao T. Peruško, Historijat »Uljanika« do 1947. god., Pomorski zbornik, 2, Zadar 1964, 398, 402—406. O puljskom radništvu zanimljivo piše, dijelom na memoarskoj osnovici, M. Mirković (bilj. 229).

²²⁹ M. Balota (M. Mirković), Stara pazinska gimnazija, Z. 1950, 103—135, Isti, Puna je Pula, Z. 1960, 5—104, odnosno M. Mirković, Gospodarski i politički odnosi u Istri 1900—1914, Izbor iz ekonomskih radova, Druga knjiga, Z. 1958, 254—275. Podatke i mišljenja o radničkom pokretu iznosi i E. Radetić, Istarski zapisi, Z. 1969. (rascjep među hrvatskim radnicima 1907. ocjenjuje s gledišta Narodne stranke, 296—297).

²³⁰ I. Uzelac, Ugljenokopi Raša, Z. 1950, 12 i d. M. - M. Marić, Labin kroz stoljeća, Labin 1953, 56—60. Neke podatke donosi i F. Čulinović, Revolucionarni pokret, n. dj. u bilj. 141, 90. Novi je znanstveni rad M. Despot, O štrajkovima labinskih rudara do I svjetskog rata, Labinska republika, n. dj. u bilj. 142, 36—80, postao osnovna literatura o toj temi.

²³¹ V. Oštrić, radovi su navedeni u bilj. 214. Jedan se odnosi posebno na Krk.

²³² T. Blažeković, Giuseppina Martinuzzi (Grada za biografiju), RR, 1957, br. 5—6, 192

—198. M. Cetina, Giuseppina Martinuzzi. Dokumenti, n. dj. u bilj. 84 (osvrt G. Rabac-Čondrić, Giuseppina Martinuzzi, učiteljica, pjesnikinja, revolucionar, Književna smotra, 5—6, 1970, 127—129). M. Kopitar-Cetina, Giuseppina Martinuzzi — labinska revolucionarka, Labinska republika n. dj. u bilj. 142, 81—108. T. Sala, Zabilježbe o djelu i vremenu Giuseppine Martinuzzi, isto, 109—117. D. Cernecca, Giuseppina Martinuzzi: Educatrice, rivolutionaria, poetessa, Quaderni, Volume I, Rovinj—Pula 183—190.

²³³ V. Bratulić, »Glas radnog naroda«, Glasilo istarsko-dalmatinskih socijalista (1910). Prilog povijesti naše socijalističke štampe, RR, 1959, br. 1, 30—36.

²³⁴ J. Grabovac, Zadar u vrijeme druge austrijske vlasti, Zadar, Zbornik, Z. 1964, 236—237, 241. K tome: B. Jurić, Prve socijalističke novine u Dalmaciji »Socijalista« (Zadar 1898), ZR, 1954, br. 4, 375—376 (v. i V. Maštrović, n. dj. u bilj. 54).

²³⁵ »10. kolovoz« 1909—1959, Majdan—Solin 1959, 13—21. D. Gizdić, O razvoju dalmatske cementne industrije i o klasnoj borbi u njoj do početka narodnooslobodilačke borbe, Zbornik IHRPD, 1, 1970, 147—156. Budući da nismo zabilježili posebne radove o Splitu, jer ih nema, treba podsjetiti na memoarske prinose V. Krstulovića i J. Dorbića (bilj. 85), no tome treba dodati memoare J. Smodlake (Zapisi Dra Josipa Smodlake, Z. 1972, 47—48, zanimljivo i subjektivno — Smodlaka, razumljivo, piše s gledišta svoje radanje stranke; od ličnosti spominje S. Henča i J. Dorbića).

²³⁶ J. Radmilović, Otok Brač u Narodnooslobodilačkoj borbi, Brački zbornik, br. 2, Supetar 1954, 5—6. D. Vrsalović, Povijest otoka Brača, Brački zbornik, br. 6, 1968, 368.

²³⁷ D. Foretić, Radnička društva u Korčuli, Zbornik otoka Korčule 1, Z. 1970, 109—112.

²³⁸ S. Obad, Počeci radničkog pokreta u Dubrovniku, *Radovi*, 4, RH(2), 1962/1963, 1966, 200—233 (do 1897). M. Kapović, Radnički pokret u Dubrovniku (1897—1929), *Dubrovnik*, 1964, br. 3—10. V. i strazičić, Dokumenti o kulturno-političkom životu Dubrovnika u XIX stoljeću, *Naše more*, 1956, br. 5 i 6, 363 (izbor podataka u članku o Gradskom muzeju).

²³⁹ Samo kraći uvodni tekstovi: Č. Pejović, Neki fragmenti iz rada partijskih organizacija u Boki Kotorskoj 1919—1921, *Boka*, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, 3, Hergec-Novi 1971, 123—125 (sindikalne organizacije do 1914, začudo ne spominje nikakve veze s ostalom tadašnjom Dalmacijom). J. Bojović, Suđenje Adolfu Muku 1923. godine, *Boka*, 4, 1972, 117—118 (autor s pravom govori o Boki kao dijelu Dalmacije, što spominjem jer je važno za razumijevanje povijesnog razvoja). *Isti*, Politička aktivnost Komunističke partije u Crnoj Gori (1919—1920), Drugi kongres KPJ, Slav. Brod 1972, 18—19.

²⁴⁰ O. Fijo, Parobrodarstvo Dalmacije 1878—1912, *Zadar* 1962, Štrajkovi pomoraca, 186—194. V. i O. Fijo, Kako je započeo prvi štrajk pomoraca u Dalmaciji 1908. godine, *Naše more*, 1959, br. 2, 119 (s tekstom jednog zapisnika o početku štrajka).